

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií

Petra Terchová

**Důvody vyjadřování úcty seniorům:
respekt k hrdinům nebo soucit se slabými?**

Bakalářská práce

Praha 2015

Autor práce: **Petra Terchová**

Vedoucí práce: **Mgr. Martin Hájek, Ph.D.**

Rok obhajoby: **2015**

Bibliografický záznam

TERCHOVÁ, Petra. *Důvody vyjadřování úcty seniorům: respekt k hrdinům nebo soucit se slabými?* Praha, 2015. 54 s. Bakalářská práce (Bc.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií. Katedra sociologie. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Martin Hájek, Ph.D.

Abstrakt

Tato práce se zabývá pojetím stáří a úctou k seniorům, jež během historie prošly výraznou proměnou, na základě níž kleslo postavení seniorů ve společnosti a do popředí se dostalo mládí. Hlavním cílem práce je na základě kvalitativního výzkumu zjistit, jakými způsoby a z jakých důvodů je dnes seniorům vyjadřována úcta, přičemž je kladen důraz na pojetí úcty čtyřmi věkovými generacemi. Pozorování a rozhovory přinesly zjištění v podobě typologie seniorů a neseniorů, dvou forem úcty a čtyř důvodů projevování úcty, kdy těmi dvěma stěžejními důvody je vnímání seniorů jako slabých či jako hrdinů. Práce přináší rozpracování druhů a důvodů úcty, na základě čehož poskytuje určité nahlédnutí do vztahů a postojů mladších generací k seniorům. Mezi jednotlivými generacemi odhalila rozdíly ve způsobu projevování úcty a měla by také vést k nějakému zamyšlení nad mnohdy velkou propastí mezi těmito dvěma světy - mládím a stářím.

Abstract

This thesis deals with the concept of old age and respect towards seniors, which gone through significant change during history and that is the reason why the status of seniors in society has decreased and youth gained prominence. The main goal of this thesis based on qualitative research is to find out the ways of showing respect to seniors and from which reasons it is so, while the accent is kept on perception of respect by four age generations. Observations and interviews revealed a discovery of typology of seniors and non-seniors, two forms of respect and four reasons of showing respect. The two main reasons of showing respect are perception of seniors as the weak ones or as heroes. The thesis develops forms and reasons of respect and thereby serves an insight into relationships and attitudes of young generations towards seniors. It revealed there are differences in ways of showing respect among generations. It should also give us pause to thought over sometimes big gap between these two worlds - youth and old age.

Klíčová slova

stáří, senioři, úcta, důvody úcty, druhy úcty, vnímání starých lidí, slabost, hrdinství, věkové generace

Keywords

old age, seniors, respect, reasons of respect, forms of respect, perception of elderly, weakness, heroism, age generations

Rozsah práce: 103 610 znaků včetně mezer

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 15. května 2015

Petra Terchová

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala Mgr. Martinu Hájkovi, Ph.D., vedoucímu své bakalářské práce, za jeho trpělivost, ochotu a cenné připomínky. Poděkování patří také mým respondentkám a respondentům, bez kterých by tato práce nemohla vzniknout.

Petra Terchová
Projekt bakalářské práce
Sociologie a sociální antropologie

1) Předpokládaný název práce:

Vnímání starých lidí a rituály úcty vůči nim

2) Námět práce zahrnující formulaci a vstupní diskuzi poznávacího problému:

V minulosti nebylo dožití se vysokého věku příliš pravděpodobné, proto bylo na staré lidi nahlíženo s úctou a stáří několik století považováno za vzácné. Předmětem úcty a respektu nebyl pouze vysoký věk, ale zejména fakt, že staří lidé byli zdrojem pro předávání zkušeností a znalostí pro další generace, neboť byli spojováni s moudrostí či laskavostí. [Haškovcová 2010: 33-34] „V 19. století startuje trend, který z mnoha pádných důvodů začíná pomalu a jistě dávat přednost dětem a mladým lidem a odklání se od „krásného stáří“, které se stává obtížně přijatelným obdobím života“ [Haškovcová 2010: 33]. Tento obrat v obrazu stáří byl založen na mnoha negativních vlastnostech tohoto životního období. Stáří začalo být spojováno zejména s nemocemi a strádáním, což vyvolává jeho záporné vnímání. „Přízvisko „starý“ či „starší“ je v západní společnosti obvykle chápáno jako ponižující“ [Stuart-Hamilton 1999: 161]. Tento negativní postoj ke stáří a starým lidem je označován termínem ageismus, který je někdy jednoduše definován jako „[...] averze vůči starým lidem i všemu, co stáří připomíná“ [Haškovcová 2010: 34]. Haškovcová tvrdí, že současná mladá a střední generace dává úmyslně nápadně najevo, že tradice úcty ke starším lidem nebere v potaz některé jejich nedostatky. „[...] opěvuje moudrou laskavost, ve kterou nevěří, a dobrotu starých lidí, kterou necítí“ [Haškovcová 2010: 35].

Lidé ve stáří touží po určité soběstačnosti. Ta může být chápána jak z fyzické stránky, která souvisí s tím, že jsou senioři spokojeni s takovým stavem, kdy se o sebe mohou sami postarat a dokáží ve společnosti fungovat a pohybovat se jako ostatní a bez pomoci druhých. Dále však staří lidé v životě požadují soběstačnost z hlediska mezilidských vztahů. Pro člověka je důležité, aby byl ve společnosti respektován, a to i ve stáří. Pro člověka v každém věku je důležitý sociální kontakt a vzájemné vztahy mezi lidmi. S tím je spojené vnímání seniorů ostatními lidmi a chování k nim. Domnívám se, že dříve byla považována úcta ke starým lidem za samozřejmost, ale v dnešní době už se tato hodnota z myšlení a chování lidí pomalu vytrácí. Často se stává, že vytrácející se projevy úcty ke starým lidem jsou v seniorech nahrazeny pocity méněcennosti. S nevhodným chováním k seniorům, které se vyznačuje přehlížením, neverbálními a často i verbálními projevy odporu, se můžeme setkat prakticky všude [Haškovcová 2010: 36]. Staří lidé prošli všemi životními etapami a ani v posledním období života by se postoj k nim neměl měnit. Zaslouží si být respektováni okolní společností, měli by mít svobodu volby vlastního názoru a ten by měl být ostatními uznáván. Projevy úcty a respektování seniorů má značný vliv na jejich sebepojetí a vnímání sebe sama ve společnosti. Sebedůvěru značně ovlivňují stereotypy týkající se stáří, neboť čím více jim člověk podléhá, tím se jeho sebehodnocení snižuje [Stuart-Hamilton 1999: 161].

3) Výzkumný problém

Ve všech společnostech jsou pravidla chování organizována do kódů. Kód, který ovládá důležitá pravidla, zahrnuje zákony, morálku a etiku a kód, který ovládá ceremoniální pravidla a prostředky je nazýván etiketou, kam spadají projevy úcty. Goffman popisuje úctu jako symbolický prostředek pro sdělení, že si někoho vážíme. Projevy úcty považuje za rituál, neboť to znamená způsob, kterým jedinec vytváří symbolické důsledky svého jednání, zatímco je v přítomnosti objektu, který pro něj má speciální hodnotu. [Goffman 1967: 55-57] Určité vzorce rituálů kódují a tím pádem podporují určité sociální vzorce. Symbolický systém jako je rituál, určuje strukturu sociálních vztahů a ovlivňuje chování lidí. [Bell 1992: 178]

Ve své bakalářské práci bych se chtěla zabývat právě rituály úcty, a to konkrétně vůči starým lidem. Za výzkumný problém považuji otázku, zda ještě v dnešní moderní době existují nějaké rituály, kterými lidé projevují úctu starým lidem, popřípadě kde k nim dochází a ve kterých oblastech naopak ne. Domnívám se, že základní projevy úcty vůči starším jsou v lidech zakořeněny v rámci určité tradice, avšak v dnešní době už zejména mladí a dospívající lidé nejsou příliš ochotní je projevovat. Často se také stává, že vzhledem k opadající úctě mají někteří senioři nutkání si toto chování od ostatních lidí vynucovat, což následně může vést ke konfliktům.

V souvislosti s tím budou oblastí mého zkoumání také postoje společnosti vůči starým lidem a také to, jak se v rámci společnosti vnímají senioři sami. Jelikož vztahy starých lidí s okolím jsou minimální, Stuart-Hamilton hovoří o teorii odcizování, podle které klesá četnost vzájemné interakce seniorů s okolním světem [Stuart-Hamilton 1999: 170]. O to více je důležité v nich probouzet pocity respektu a potřebnosti. Seniorům na své soběstačnosti záleží, neboť díky ní se cítí společensky uznávaní, potřební a necítí se být pro společnost přítěží [Sýkorová 2004: 48]. Ztráta statusu a s tím spojené horší sebevědomí a sebehodnocení působí v posledním období života velké zklamání [Šmausová 2004: 16].

4) Předpokládané metody zpracování a předběžná struktura práce:

V úvodu práce budou vymezeny základní pojmy, se kterými budu pracovat. Nejprve tedy budu definovat stáří a na základě čeho se dá člověk považovat za starého. Následně se budu věnovat vnímání starých lidí a to v prvním případě tím, jak jsou senioři vnímáni okolní společností a jaké postavení v ní mají. S tím je spojena řada stereotypů a předsudků o stáří. Dalším bodem bude, jak vnímají senioři sebe sama a jak je pro ně důležitou životní hodnotou právě úcta a důstojnost. Následně vymezím pojem rituál a uvedu ho do souvislosti s projevy úcty ke starším lidem.

Jako podklad pro teoretickou část a vymezení pojmů použiji literaturu zabývající se stářím, přičemž se zaměřím zejména na jeho pojetí a problémy vznikající u nejstarší generace – konkrétně tedy změna sociálního postavení, hodnocení a vnímání seniorů v souvislosti s úctou a důstojností. Dále pak využiji literaturu zabývající se rituály a mezilidskými interakcemi, která bude zdrojem pro vymezení rituálu a uvedení do souvislosti s projevy úcty.

Praktická část bude tvořit podklad pro nalezení odpovědi na mou výzkumnou otázku, což bude provedeno prostřednictvím metod kvalitativního výzkumu, a to konkrétně prostřednictvím pozorování a rozhovorů jak se starými lidmi, tak i s lidmi ostatních věkových kategorií. Jako přístup kvalitativního výzkumu zvolím zakotvenou teorii. V případě zakotvené teorie výzkumník nejprve shromažďuje data, ve kterých následně hledá podobnosti a souvislosti utvářející jednotlivé kategorie, což ve výsledku umožňuje vytvářet teorii, nikoliv nějakou testovat. Při tomto postupu věnuje výzkumník pozornost „[...] zvláště jednání a interakcím sledovaných jedinců a procesům v daném prostředí“ [Hendl 2008: 123]. Také se očekává, že výzkumník musí do terénu vstoupit

vícekrát – zakotvená teorie je někdy označována jako „metoda nepřetržitého porovnávání“ [Hendl 2008: 245]. Domnívám se, že pro můj výzkumný problém je přístup zakotvené teorie ideální, neboť splňuje její předpoklady. Na počátku výzkumu jsem vybavena jen několika představami o zkoumaném jevu, a tak prostřednictvím tohoto přístupu do problematiky proniknu hlouběji. Jako data shromážděná v rámci zakotvené teorie mi budou sloužit zápisy z pozorování a texty rozhovorů. Mým cílem tedy bude na základě takto získaných dat vytvořit teorii ohledně výskytu projevů úcty ke starším lidem. Teorie může obsahovat například kategorizace ohledně souvislostí ve výskytu v určitých prostředích či podobnosti z hlediska věkových generací.

Podobu rituálů úcty a jejich výskyt budu zkoumat pomocí metody nezúčastněného pozorování, neboť tímto způsobem dochází k minimálnímu působení výzkumníka na zkoumané osoby, což zvyšuje jeho neutralitu a nenápadnost na rozdíl od zúčastněného pozorování, jehož průběh je ovlivněn účastí výzkumníka [Hendl 2008: 201-202]. Vhodné osoby k pozorování budu vybírat na základě účelového vzorkování, neboť u tohoto způsobu závisí „počet případů a jejich výběr na účelu studie“ [Hendl 2008: 152]. Role výzkumníka a jeho rozhodnutí a volby sběru dat a metod analýzy jsou zde velmi důležité, neboť ovlivňují typ výzkumu a celý jeho průběh. „Výzkumník vybírá na základě svých úvah místa pozorování nebo jedince, které dále sleduje v různých časových okamžicích“ [Hendl 2008: 48]. Budou mě zajímat projevy úcty a chování k seniorům ze strany okolní společnosti, což budu pozorovat na každodenních situacích ve společnosti, kde dochází ke kontaktu všech generací. Pro účel mé práce se tedy budu soustředit na takové situace, jejichž součástí jsou staří lidé v interakci s ostatními nehledě na to, v jakém prostředí se nacházejí. Mým cílem bude zachytit projevy úcty a chování k seniorům v různých prostředích, kde dochází ke kontaktu lidí s tou nejstarší, což může být prakticky kdekoli, tedy například v dopravních prostředcích, v nákupních střediscích, v restauracích či kavárnách nebo v čekárnách u lékaře. Jak už bylo zmíněno, v rámci zakotvené teorie výzkumník vstupuje do terénu za účelem pozorování několikrát, a to bude platit i pro můj výzkum. Plánuji provádět pozorování v běžných situacích, kterých se účastním, a zároveň se v nich budu soustředit zejména na seniory a chování ostatních jedinců k nim. Vytvořím si určitý systém, v rámci něhož budu provádět pozorování na daných místech v určitou dobu. Každé pozorování provedu několikrát, a to konkrétně sedmkrát, postupně všechny dny v týdnu. Každé pozorování budu realizovat po dobu jedné hodiny. Celkem tedy budu mít 7 pozorování v dopravních prostředcích, 7 v nákupních střediscích, 7 v restauracích či kavárnách a 7 v čekárnách u lékaře. Mým cílem bude zachytit jakékoliv prvky slušného chování k seniorům, které obvykle nejsou typické pro chování k lidem jiných věkových skupin. Půjde například o uvolnění místa v prostředcích hromadné dopravy, nabídnutí pomoci a další projevy z oblasti etikety. Přesně definovat, koho je možné nazývat a považovat za seniora a koho nikoliv, je obtížné a nemožné. Podle věku se dá hranice počátku stáří přibližně vymežit. „[...] podle české populace se člověk stává seniorem mezi 60. a 70. rokem věku v závislosti na svých individuálních charakteristikách“ [Sak, Kolesárová 2012: 26]. Při nezúčastněném pozorování však tuto informaci nemohu využít, a tak se zaměřím na fyzické znaky stáří. Haškovcová uvádí, že staří lidé se vyznačují například šedivými či u mužů prořídilými vlasy, vráskami či pigmentovými skvrnami, ochablou kůží, pomalejšími pohyby a shrbenou postavou [Haškovcová 2010: 31]. Budou pro mě tedy středem zájmu takové osoby, které se těmito charakteristikami vyznačují.

Druhou částí kvalitativního výzkumu budou tvořit rozhovory pomocí návodu. Výhodou tohoto typu rozhovorů je, že výzkumník má předem určený seznam témat, na která se chce v průběhu rozhovoru zaměřit. Není však určeno jejich pořadí a přesná struktura rozhovoru. Umožňuje udržet téma rozhovoru a současně dává respondentovi možnost uplatnění vlastních zkušeností. [Hendl 2008: 174] Témata mých rozhovorů se budou týkat vnímání seniorů a postojů k nim, sebepojetí a sebehodnocení seniorů a pojetí důstojnosti. Pro výběr respondentů použiji opět metodu účelového vzorkování. Respondenty pro rozhovory budou tvořit zástupci všech tří věkových generací (děti, rodiče, prarodiče) a budou vybíráni z různých prostředí, aby i zjištěné informace mohly být různorodé.

Jednoho člena z každé generace mohou vybrat z okruhu rodiny či přátel, ostatní například z domova důchodců, ze školy nebo z pracovního kolektivu.

Metoda analýzy zakotvené teorie spočívá v porovnávání vzniklých kategorií, hledání podobností a rozdílů v datech a příčin těchto vztahů. Proces analyzování tohoto materiálu se označuje jako teoretické kódování, které má několik fází. Nejdříve se v rámci otevřeného kódování pokusím v získaných datech odhalit nějaká schémata a kategorie prostřednictvím kódování textu, konkrétně tedy kódováním přepisů rozhovorů a záznamů z pozorování. V dalším kroku budu hledat příčiny a důsledky vytvořených kategorií a jejich vzájemné propojení. Poslední část kódování následně umožňuje formulaci teorie na základě vypracovaných kategorií a jejich vlastností. [Hendl 2008: 245-251]

5) Očekávané výsledky práce

Výsledkem mé bakalářské práce by měla být na základě užšího vzorku populace teorie toho, jak někteří lidé různých generací vnímají a přistupují ke starým lidem. Umožní také nahlédnout do problematiky sebehodnocení a sebepojetí starých lidí v dnešní době, k čemuž budou sloužit výsledky z rozhovorů s několika seniory. Budu vycházet z poznatků získaných četbou odborné literatury a zároveň z výsledků kvalitativního výzkumu. Většina odborné literatury zabývající se stářím a stárnutím se soustředí zejména na biologické a psychologické aspekty tohoto životního období nebo na ageismus z politického hlediska. „Základna fenoménu stáří je sice biologická, na ní se však vrší psychologické, sociologické a kulturní vlivy“ [Sak, Kolesárová 2012: 15]. Já se proto zaměřím na aspekty společenské, mezi které patří již zmíněné rituály úcty, a pokusím se na základě četných pozorování zaznamenat jejich výskyt mezi lidmi v různých prostředích a odhalit tak pomocí metod analýzy určité souvislosti a vztahy týkající se tohoto jevu. Na základě toho bude vytvořena určitá teorie, která umožní hlubší porozumění dané problematice a odhalení určité struktury, která se za tímto jevem může skrývat.

6) Orientační seznam literatury:

GOFFMAN, Erving. *Interaction ritual: essays on face-to face behavior*. New York: Anchor books doubleday & company, 1967. 270 s.

BELL, Catherine M. *Ritual theory, ritual practice*. New York ; Oxford: Oxford University Press, 1992. x, 270 s. ISBN 0-19-507613-3.

COLLINS, Randall. *Interaction ritual chains*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, ©2004. xx, 439 p. Princeton studies in cultural sociology. ISBN 0-691-09027-0.

CHYTIL, Oldřich, ed., SÝKOROVÁ, Dana, ed. a LITTLECHILD, Brian, ed. *Strategies for the maintenance of autonomy in old age*. 1st ed. [Boskovice: Albert], 2004. 132 s. Materialien zur vergleichenden Sozialarbeitswissenschaft und zur interkulturellen/internationalen Sozialarbeit; vol. 4. ISBN 80-7326-064-6.

VÁGNEROVÁ, Marie. *Psychologie osobnosti*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2010. 467 s. ISBN 978-80-246-1832-6.

HEWSTONE, Miles, ed. a STROEBE, Wolfgang, ed. *Sociální psychologie: moderní učebnice sociální psychologie*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2006. 769 s. ISBN 80-7367-092-5.

STUART-HAMILTON, Ian. *Psychologie stárnutí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1999. 319 s. ISBN 80-7178-274-2.

ŘÍČAN, Pavel. *Cesta životem: [vývojová psychologie]: přepracované vydání*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2006, ©2004. 390 s. ISBN 80-7367-124-7.

HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Fenomén stáří*. Vyd. 2., podstatně přeprac. a dopl. Praha: Havlíček Brain Team, 2010. 365 s. ISBN 978-80-87109-19-9.

HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 2., aktualiz. vyd. Praha: Portál, 2008. 407 s. ISBN 978-80-7367-485-4.

PETRUSEK, Miloslav. *Společnosti pozdní doby*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2006. 459 s. Knižnice Sociologické aktuality; sv. 12. ISBN 80-86429-63-6.

SAK, Petr a KOLESÁROVÁ, Karolína. *Sociologie stáří a seniorů*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2012. 225 s. Sociologie. ISBN 978-80-247-3850-5.

VIDOVIČOVÁ, Lucie. *Stárnutí, věk a diskriminace - nové souvislosti*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2008. 233 s. EDIS: ediční řada disertačních prací Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity; sv. 2. ISBN 978-80-210-4627-6.

ALAN, Josef. *Etapy života očima sociologie*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1989. 439 s. Pyramida. ISBN 80-7038-044-6.

Obsah

ÚVOD.....	2
1 TEORETICKÁ ČÁST	3
1.1 VÝZNAM VĚKU.....	3
1.1.1 Pojetí vysokého věku v historii.....	4
1.1.2 Změna pojetí vysokého věku.....	4
1.1.3 Mládí jako sociální hodnota.....	5
1.2 GENERAČNÍ PROPAST	6
1.2.1 Vzdalování generací.....	6
1.2.2 Rozdílný životní styl	7
1.2.3 Rozdílný vztah k seniorům.....	8
1.3 POTŘEBY SENIORŮ	9
1.3.1 Sociální kontakt.....	9
1.3.2 Úcta.....	10
1.3.2.1 Pokles úcty	11
1.3.2.2 Dvojitý důvod k úctě?	12
2 VÝZKUMNÁ OTÁZKA.....	14
3 DATA A METODY ANALÝZY	15
3.1 DATA.....	15
3.1.1 Vzorek	15
3.1.2 Sběr dat	19
3.1.3 Úprava dat	23
3.2 METODY ANALÝZY.....	23
4 DESKRIPTIVNÍ ČÁST ZJIŠTĚNÍ.....	24
4.1 NEZÚČASTNĚNÁ POZOROVÁNÍ.....	24
4.1.1 Typy neseniorů v interakcích se seniory.....	24
4.1.2 Typy seniorů v interakcích s nesenioři	25
4.1.3 Úcta v interakcích neseniorů se seniory.....	26
4.2 POLOSTRUKTUROVANÉ ROZHOVORY.....	28
4.2.1 Senior a stáří v očích respondentů.....	28
4.2.2 Vztah k seniorům v závislosti na generaci.....	32
4.2.3 Podoby projevů úcty vůči seniorům	34
4.2.4 Důvody projevů úcty vůči seniorům	37
5 ANALYTICKÁ ČÁST ZJIŠTĚNÍ.....	40
6 DISKUZE.....	45
ZÁVĚR	49
POUŽITÁ LITERATURA.....	51
SEZNAM TABULEK A OBRÁZKŮ	54

Úvod

Tématem mé bakalářské práce je úcta k seniorům, která se v posledních letech stává často diskutovaným problémem. V teoretické části práce se zabývám proměnou pojetí stáří během historie a vlivem těchto změn na současné postavení seniorů ve společnosti. Zabývám se právě úctou vůči seniorům jako aspektem, který prošel výraznou přeměnou zapříčiněnou vzdalováním jednotlivých generací a stavěním mladé generace do popředí. Hlavním cílem mé práce je zjistit, jakými způsoby a z jakých důvodů je dnes seniorům vyjadřována úcta. Tyto dvě položky tvoří mé dvě výzkumné otázky. Dále ve své práci zjišťuji, jak se k projevům úcty vůči seniorům staví jednotlivé věkové generace a jakým způsobem na seniory nahlíží. Pro získání dat jsem zvolila nezúčastněná pozorování, na která jsem následně navázala polostrukturovanými rozhovory. Ty jsem realizovala jak se zástupci mladších generací, tak se seniory, kteří slouží k doplnění druhému úhlu pohledu na úctu. V popisu vzorku se věnuji jednotlivým věkovým kategoriím respondentů, které jsem si pro výzkum stanovila, následuje popis sběru dat při nezúčastněných pozorování a rozhovorech, doplněný o přehled jednotlivých otázek, které jsem pro rozhovory použila. Zjištění rozdělují na deskriptivní část, ve které se věnuji popisu zjištění z nezúčastněných pozorování a z rozhovorů, kde rozebírám jednotlivá dílčí témata, a na analytickou část, kde se zabývám zodpovězením stanovených výzkumných otázek. Následuje diskuze, ve které srovnávám svá zjištění s literaturou uvedenou v teoretické části, jež se k danému tématu vztahuje.

1 Teoretická část

V následujících kapitolách se budu věnovat významu věku, kdy se podrobněji zaměřím na vysoký věk a vývoj jeho pojetí. Popíši, jaké změny ovlivnily postavení starých lidí a jaké to má následky. Rozeberu problematiku vzdalování generací a následně zmíním důležitost sociálního kontaktu a potřeby úcty pro seniory.

1.1 Význam věku

Věk je důležitým ukazatelem, který určuje zařazení jednotlivce ve společnosti. „Pro antropology a sociology je věk hlavní dimenzí sociální organizace“ [Neugarten, Neugarten 1996: 58]. Společnosti rozdělují život do sociálních jednotek, čímž přeměňují biologický čas na sociální. U pojmu sociálního věku dochází k „propojení dvou znaků - věku (stáří) a sociální role. Věk v tomto případě není pojímán jako pouhá statistická kategorie [...], jako prostá časová míra, nýbrž má sociální rozměr, který souvisí s vývojovými změnami v chování a v postojích“ [Alan 1989: 58]. Určité biologické a sociální události se tak stávají důležitými mezníky v životě a označují přechody od jednoho věkového statusu k dalšímu. [tamtéž: 59] Podle Riley a Foner [1972] věkový status označuje, jaká práva a povinnosti jsou připisovány jednotlivým sociálně definovaným věkovým skupinám. V průběhu života se na základě věku status a pozice jedince, se kterými se pojí vzorce norem a očekávané chování, mění. [Neugarten, Neugarten 1996: 59-60] Na základě věku jsou sdružováni lidé podobného věku a odpovídajících rolí a zároveň odlišováni lidé různých věkových skupin a jiných rolí. [Riley, Foner 1972: 20]

„Systém věkového statusu je postaven na funkčním věku. To znamená, že v závislosti na tom, jak se fyzické, mentální a sociální kompetence jedince mění v průběhu času, je schopen vykonávat rozdílné sociální funkce. Tyto kompetence jsou uzpůsobeny zájmům společnosti. Sociální věkové rozdíly tedy existují, protože jsou potřebné pro společnost“ [Neugarten, Neugarten 1996: 59]. V průběhu vývoje společnosti dochází také k vývoji pojetí věku. Dále se podrobněji zaměřím na jeden věkový status - stáří - a na vývoj jeho pojetí a významu vzhledem k vývoji společnosti.

1.1.1 Pojetí vysokého věku v historii

V minulosti jsme se s vysokým věkem tak, jak ho chápeme dnes, setkat mohli jen výjimečně. Ještě v 19. století byla průměrná délka života přibližně 40 let, do poloviny 20. století se zvýšila na 50 let a od té doby se její hodnota výrazně posunovala k vyšším číslům, což zůstává předpokladem také pro následující roky. [Haškovcová 2010: 22] Vlivem nejrůznějších smrtelných nemocí, které jsou již v dnešní době snadno vyléčitelné, a dalších faktorů nebylo dříve obvyklé dožívat se vysokého věku, jako tomu je dnes běžně. Dříve byl za starého označován již člověk ve věku padesáti let. Z tohoto důvodu, že dožití se vysokého věku nebylo příliš pravděpodobné, bylo stáří považováno za něco vzácného a na staré lidi nahlíženo s úctou. Staří lidé však nebyli obdivováni a respektováni pouze díky svému vysokému věku, ale zejména z důvodu, že byli zdrojem pro předávání zkušeností a znalostí pro další generace, neboť nebyla jiná možnost, kde by mladší generace tyto informace získala než právě z vyprávění starých lidí. Starým lidem byly připisovány vlastnosti jako moudrost, trpělivost či laskavost, od čehož se odvíjí představa „někdejšího idylického stáří“ [tamtéž: 33-34].

1.1.2 Změna pojetí vysokého věku

Vlivem dnešních zejména zdravotnických možností se počet starých lidí v posledních desetiletích značně zvyšuje. „Lidé prostě žijí déle a odborníci hovoří o tzv. inflaci stáří“ [Haškovcová 2012: 19]. Od doby, kdy už není neobvyklé dožívat se vyššího věku, začíná tradiční pojetí stáří a úcta s tím spojená odeznívat. „V 19. století startuje trend, který z mnoha pádných důvodů začíná pomalu a jistě dávat přednost dětem a mladým lidem a odklání se od „krásného stáří“, které se stává obtížně přijatelným obdobím života“ [tamtéž: 33]. V posledních několika desetiletích vyústily negativní představy o stáří až ve věkovou diskriminaci, kdy je například v pracovních příležitostech dáván přednost právě mladým lidem, a to díky jejich flexibilitě, dynamičnosti či ovládnutí cizích jazyků a počítače. [tamtéž 34-35]

Věková diskriminace, dnes označovaná termínem ageismus, je hojně diskutovanou problematikou v souvislosti se stárnoucí populací a rostoucím počtem starých lidí. Nelson [2011] tvrdí, že ageismus vznikl na základě nedávného historického vývoje. V době, kdy mladí lidé žili v domácnostech společně se starými, negativní

předsudky vůči nim neexistovaly. Staří lidé byli předmětem respektu a zastávali výsadní postavení na základě jejich autority založené na vědění a moudrosti. Změna postavení starých lidí nastává podle Nelsona na základě dvou událostí. První z nich je vynález knihtisku, který tak narušuje důležité postavení starších lidí jako jediného zdroje informací. Druhou událostí je průmyslová revoluce požadující mladou a mobilní pracovní sílu schopnou odloučit se od starších členů své rodiny. [Azulai 2014: 4] Koncentrace výroby do měst tak způsobila odchod mladé generace za pracovními příležitostmi, přičemž opustila své starší rodinné příslušníky, kteří zůstali sami na venkově. Systém tradiční rodiny v podobě domácností společných pro všechny generace, kdy se jednotliví členové podíleli na pracovních povinnostech, mezi kterými i senioři našli svému věku přiměřené činnosti, se tak vlivem příchodu lepších pracovních nabídek pro mladé generace začal rozpadat. [Haškovcová 2010: 53-58]

Vlivem technologického vývoje došlo k upřednostňování mladé pracovní síly a staří lidé začali pomalu ztrácet své využití. Přicházeli o podporu ze strany rodiny a klesala jejich autorita v pracovní oblasti, protože „masová produkce podkopala ekonomické základy rodiny a snížila počet osob samostatně výdělečně činných“ [Gray 1986:154]. Souvisejícím efektem moderní ekonomické technologie bylo navyšování nových pracovních pozic a měnění těch starých v takovém důsledku, že starší lidé byli nuceni zaujímat méně kvalifikovaná místa, což mělo za následek snížení jejich příjmu a statusu. Jako další faktor, mající podíl na poklesu statusu starých lidí, uvádí Gray vzdělávání, které mělo redukovat výjimečnost starých lidí jako jediného zdroje nashromážděného vědění a moudrosti. [tamtéž: 154-155]

1.1.3 Mládí jako sociální hodnota

Tyto zmíněné změny, jež se v minulosti odehrály a jejichž výčet by mohl být ještě obsáhlejší, neboť názory autorů se mohou do jisté míry různit, započaly určité nahlížení na stáří a staré lidi, které pokračuje a vrcholí v dnešní době. „Současná doba je charakteristická svým důrazem na mládí, fyzickou krásu a výkonnost“ [Ondrušová 2011: 35]. Mládí je jakýmsi ideálem, který je reprezentován v médiích v podobě štíhlých těl a čisté pleti bez vrásek. [Haboush et al. 2011: 669] Stáří je naopak spojováno s nemocemi a strádáním a strach z jeho příchodu tyto negativní charakteristiky ještě více umocňuje. Za poslední desetiletí se tento strach a odmítání stáří a starých lidí vyvinuly v „někdy skrývaný, jindy dokonce otevřený boj proti starým

lidem“ [Haškovcová 2010: 34]. Longino o postoji ke starým lidem hovoří v souvislosti s kulturním ageismem, který definuje jako přístup založený na oslavě krásného lidského těla a tím pádem odsuzování fyzických nedostatků těla starého. Dodává, že dokud se bude průměrný věk nadále zvyšovat, bude přetrvávat také tento negativní kulturní ageismus. [Longino 2005: 83] Také Bayer upozorňuje na dnešní reklamní kampaně, které lidem neustále podsouvají, že vrásky jsou neakceptovatelnou známkou stárnutí, jíž se musí zamezovat. Používá pojem „kulturní boj proti stárnutí“, který vzniká na základě strachu ze stárání, jež je v lidech vyvoláván. [Bayer 2005: 13] „Logickým důsledkem takových postojů je odklon od všeho a od všech, kteří jsou staří nebo nějakým způsobem stárání připomínají“ [Haškovcová 2010: 17]. Cox [1984] tvrdí, že v dnešní společnosti zaujímají přední roli takové hodnoty, jako jsou produktivita, úspěch a soutěživost. Naše společnost se stává orientovanou na mladé lidi, tím pádem vedle mladých lidí vnímaných jako priority jsou staří lidé naopak vnímáni jako součást minulosti, která se pro současnost stala břemenem. [Ron 2007: 659]

Negativní postoje ke starým lidem se však nedají zobecnit na celou mladou generaci. Liší se v závislosti na populacích, kulturách, či zda se jedná o vztah k příbuzným starým lidem nebo k cizím. [Josyula, Lyle 2013: 2] Montepare a Lachman zkoumali také souvislost věku a to konkrétně, jak souvisí skutečný a subjektivní věk se strachem ze stárnutí, přičemž zjistili, že ti, jejichž subjektivní věk je vyšší, mají menší strach ze stárnutí [Montepare, Lachman 1989: 75]. Strach ze stárání se liší také v závislosti na pohlaví, kdy ženy nahlíží na stárání negativně kvůli vzhledu, na kterém si zakládají, zatímco muži vnímají vliv stárnutí na vzhled jako neutrální či dokonce pozitivní. [Halliwell, Dittmar 2003: 675]

1.2 Generační propast

1.2.1 vzdalování generací

Rozpad tradiční rodiny v podobě společného soužití všech generací započal vzdalování jednotlivých generací. V tradiční rodině, kde každý člen zastával přesně stanovenou roli, fungoval vztah mezi dětmi a prarodiči na základě určitého splácení dluhu za jejich výchovu a živení. Díky soužití všech generací mohly děti na základě pozorování svých rodičů přejímat způsoby chování a jednání vůči prarodičům a učily se tak, jak se o ně starat. [Haškovcová 2010: 53-58] Charakteristickým rysem tradiční rodiny

bylo vlivem společného soužití sdílení hodnot a norem, což vytvářelo mezi jedinci pevné pouto. S příchodem průmyslové revoluce a stěhováním mladé generace do měst za prací „docházelo k postupnému oslabování síly těchto tradičních pout, která držela společnost pohromadě“ [Jeřábek et al. 2013: 19]. Postupný vývoj zajistil, že došlo k rozpadu multigenerační a velké rodiny a převzetí péče o staré lidi institucemi. [Sak, Kolesárová 2012: 113] Změna rozšířené rodiny na nukleární s sebou nese také změnu primární funkce rodiny ze „sociálně-instituční“ na „citově-podporující“ [Bengtson 2001: 1]. Rodinní příslušníci tak ztrácí úlohu péče o své rodiče a prarodiče a vlivem oddělených domácností se jejich kontakt omezuje. To však nemusí být vnímáno negativně, neboť „senioři dávají přednost kombinaci dostupnosti kontaktu s rodinami svých dětí se zázemím a soukromím vlastního bytu“ [Vágnerová 2007: 385].

Vzdalování generací však zdaleka není problémem pouze prostorové vzdálenosti. Prodlužování délky života s sebou přineslo také vznik čtyř-, mnohdy i pěti-generačních rodin. Lundholm a Malmberg poukazují na aktuální faktor působící proti tomuto jevu, jímž je prodlužování mezigeneračních vzdáleností v důsledku oddalování těhotenství. [Lundholm, Malmberg 2009: 4-5] Autoři uvádí své předpovědi do budoucna, kdy se podle nich vlivem prodlužování mezigeneračních vzdáleností bude počet generací v rámci rodiny snižovat. [tamtéž: 21]

1.2.2 Rozdílný životní styl

K počátku vzdalování jednotlivých generací však nedošlo pouze na základě oslabení tradičních pout a oddělení společných domácností, ale také zejména v důsledku změny životního stylu. „Proniknutí nových technologií do společnosti a celé lidské civilizace, jinými slovy jejich socializace, proběhla neuvěřitelně rychle“ [Sak, Kolesárová 2012: 115]. Stará generace je totiž poslední generací „gramotné (tištěné) kultury“ a mladá generace je „první generací kyberkultury“. Současná stará generace tak zaujímá výjimečnou pozici, jelikož představuje generaci „na rozhraní gramotné kultury a kyberkultury“. Sak a Kolesárová uvádí, že „v historii lidstva je to poprvé, kdy technologie optického charakteru nastupují tak dynamicky a jsou socializovány uvnitř jedné generace a vytvářejí příkop kolem této exkluzivně komputerované generace“. „Protikladný vývoj staré a mladé generace vedl k nejhlubší generační propasti mezi mladou a starou generací“ [tamtéž: 113-118].

Vzhledem k rychlému vývoji společnosti a dlouhověkosti tak dochází ke společnému existování nejstarší a nejmladší generace, mezi kterými panují obrovské zkušenostní rozdíly. Podmínky v dnešní moderní společnosti jsou uzpůsobovány zejména pro mladé lidi. Mühlpachr mezi riziky, která ovlivňují seniory, zmiňuje právě rychlý vývoj společnosti mající za následek „zhoršení orientace ve společenském dění i mezigenerační komunikace“ [Mühlpachr 2004: 38]. Život v takové společnosti se tak pro seniory stává složitějším a mají často problém do ní zapadnout, což se odráží na jejich postavení ve společnosti, kdy v západní společnosti je označení „starý“ chápáno dokonce jako něco ponižujícího. [Stuart-Hamilton 1999: 161] Specifický životní styl dnešní mladé generace způsobuje, že tito jedinci upřednostňují zcela jiné hodnoty, než bylo zvykem dříve. Podle Haškovcové jsou jedinci dnešní mladé generace plní energie a o stáří neuvažují, tím pádem je pro ně tak vzdálené, že prakticky neexistuje. [Haškovcová 2012: 11]

1.2.3 Rozdílný vztah k seniorům

Skutečnost, že dochází k odcizení generací na základě zásadní změny v životním stylu, však nemusí znamenat automatické odloučení všech generací. Jak vyplývá z mnoha výzkumů zabývajících se mezigeneračními vztahy, vztah mezi prarodiči a vnoučaty je ovlivněn jak současnými, tak i předchozími vztahy generací rodičů a prarodičů. Z výzkumu Barnett et al. vyplývá, že současná kvalita vztahů mezi rodičem a prarodiči ovlivňuje jejich zapojení do života svých vnoučat. [Barnett et al. 2010: 37] Mueller a Elder poukazují na skutečnost, že proces prarodičovství se odvíjí od toho, jak se prarodiče osvědčili jako rodiče. Svým výzkumem dokazují, že u dospělých, kterým byli jejich rodiče dobrými rodiči, je pravděpodobnější, že je následně zahrnou do života svých vlastních dětí. Ti prarodiče, které se jejich děti snaží do svých životů zahrnovat a jejich vztah je blízký, následně více ovlivňují a poskytují větší podporu svým vnoučatům. [Mueller, Elder 2003: 412-414] Autoři dále tvrdí, že „prarodiče a vnoučata hrají vzájemně důležitou roli ve svých životech, která často přesahuje daleko za hranici frekvence stýkání a vztahové blízkosti“. Někteří prarodiče jsou také důležitou finanční podporou pro svá vnoučata, sdílí s nimi aktivity a učí je různým věcem. [tamtéž: 404]

Vztah vnoučat ke svým prarodičům se tím pádem různí podle kvality vztahů mezi jejich rodiči a prarodiči. V tomto případě se jednalo o možnou podobu vztahů

vnoučat a jejich prarodičů. Je však také důležité zmínit, jaký vztah chovají jedinci k cizím starým lidem. O tom hovoří Haškovcová, která tvrdí, že vztah mladých lidí ke stáří je většinou dvojího typu. S vlastními prarodiči udržují vztah hezký, zatímco k cizím seniorům většinou zaujímají negativní postoje, které se projevují například přehlížením, podceňováním či dokonce agresí. [Haškovcová 2012: 11]

Josyula a Lyle na základě výzkumu prezentují, že postoj ke stárnutí souvisí s osobním stykem se seniory či se současným zdravotním stavem. Uvádí, že jedinci, kteří se osobně nestýkají se starými lidmi, pohlíží na své vlastní stárnutí s optimismem. Odůvodnění je takové, že bez kontaktu se starými lidmi je očekávání jejich vlastního stárnutí založeno na současné kvalitě jejich života a není tak ovlivněno přímou a třeba negativní zkušeností se starými lidmi. Pokud jsou jedinci spokojeni také se svým současným zdravotním stavem, očekávají i stárnutí bez potíží. [Josyula, Lyle 2013: 11] Lee ve svém výzkumu došla k překvapivým výsledkům, jelikož mladí lidé v případě subjektivního popisu na Likertově škále používají více pozitivních než negativních slov, tím pádem se pohled na stárnutí zdá spíše pozitivní. Druhou částí výzkumu byl však dotazník zjišťující faktické znalosti a informace o stárnutí, jehož účelem bylo odhalit mylné domněnky o stáří. V této části byly naopak odpovědi respondentů silně negativní. [Lee 2009: 130-132]

Výčet výsledků z těchto několika různorodých výzkumů ukazuje, že pohledy na stáří a stárnutí nemusí být v každém případě negativní, ale odvíjí se od mnoha důležitých okolností, které postoj vnímaného silně ovlivňují.

1.3 Potřeby seniorů

1.3.1 Sociální kontakt

Pro člověka v každém věku je důležitý sociální kontakt a vzájemné vztahy mezi lidmi. Britský projekt Mental Capital and Wellbeing charakterizuje tzv. duševní pohodu seniorů jako „stav, který vyjadřuje, do jaké míry úspěšně komunikuje jedinec se svým okolím a jak vnímá svůj život“ [Ondrušová 2011: 34]. Mezi doporučení, která mají pozitivní vliv na duševní pohodu, patří právě kontakt s lidmi zahrnující jak kontakt s rodinou, tak s přáteli, sousedy a podobně. [tamtéž: 34] Seniori potřebují vyvážený poměr sociálního kontaktu a soukromí, přičemž „preferují kontakty se známými lidmi,

kteře posilují jejich pocit jistoty a zároveň je příliš nezateřžují [...]. Tuto potřebu uspokojuje vlastní rodina, přátelé a okruh známých“ [Vágnerová 2007: 345].

Rodina jako základní sociální jednotka představuje pro člověka v každé životní fázi důležitou funkci. Pro seniory je rodina tím nejdůležitějším a nejbližším zdrojem opory, povzbuzení, potěšení a v pozdějším období stáří také pomoci. Pocitem potřebnosti, uznání a toho, že je stále součástí společnosti, může seniora nasytit pouze jeho rodina a přátelé [Vágnerová 2007: 366]. Kvůli postupnému slábnutí vazby s okolním světem, nejprve na základě odchodu do důchodu, následně kvůli přibývajícím problémům, jež kontakt se společností znemožňují, zůstává rodina mnohdy tou jedinou oporou, kterou senior má. „Možnost bytí s rodinou v této závěrečné etapě lidského života je nenahraditelná a v mnohých případech umožňuje staršímu člověku dožít se delšího věku, přinejmenším mu však přináší šťastnější prožití každodenního života“ [Hrozenká, Dvořáčková 2013: 46].

„Žije-li starší člověk sám, neudrřžuje-li kontakty s rodinou ani s přáteli, dostává se do sociální izolace“ [Čevela et al. 2012: 93]. Rozdíl mezi tím, zda je člověk sám či osamělý, je velmi výrazný. Senior, který sice žije sám, ale přichází často do kontaktu se svými přáteli, navštěvuje nebo je navštěvován svými rodinnými příslušníky, kteří o něj jeví zájem, stále ho berou jako součást svých životů a zapojují ho do rodinných činností, se osaměle cítit nemusí, neboť v rodině a v přátelích má velkou oporu. Problémem je, když senior žije sám a jeho rodina buď žije daleko od něj, nebo s ním ani v případě malé vzdálenosti pevný vztah neudrřžuje.

Petrová Kafková na základě výzkumu dokazuje, že rodina je pro Čechy stále velmi důležitá, kdy ji takto označilo v roce 2008 81 % respondentů. [Petrová Kafková 2013: 61] Při posuzování důležitosti rodiny hraje důležitou roli věk a pohlaví jedince, přičemž „pro ženy všech věkových skupin je rodina důležitější než pro muže. [...] Nejmladší generace přitom uvádí nejnižší význam rodiny.“ Co se týče důležitosti rodiny pro seniory, u nich má rodina velký význam, který za posledních dvacet let neklesl. [tamtéž: 61-62]

1.3.2 Úcta

Známá Maslowova pyramida potřeb znázorňuje hierarchické uspořádaní lidských potřeb od nejdůležitějších po nejméně důležité. Jednou z položek je také potřeba uznání a úcty, jež patří mezi základní hodnoty. Podle Šiklové [2008] jsou u seniorů „v naší společnosti

základní potřeby v zásadě uspokojeny (staří lidé neumírají hladem), ale strádají v potřebách rozvojových - tedy potřebě sociální důstojnosti, mezilidských vztahů a lásky od bližních“ [Ondrušová 2011: 42-43].

Staří lidé prošli všemi životními etapami a ani v posledním období života by se postoj k nim z hlediska úcty neměl měnit. Neměli by ztrácet respekt okolní společnosti a lidé by k nim měli být spíše ohleduplnější než k ostatním vzhledem k jejich fyzickému či psychickému stavu. Chování k nim tak musí být v mnoha oblastech uzpůsobeno jejich věku, nicméně slušné chování by mělo být zachováno bez ohledu na věk. Projevy úcty a respektování seniorů má značný vliv na jejich sebepojetí a vnímání sebe sama ve společnosti. Sebedůvěru značně ovlivňují stereotypy týkající se stáří, neboť čím více jim člověk podléhá, tím se jeho sebehodnocení snižuje. [Stuart-Hamilton 1999: 161] O to více je důležité v nich probouzet pocity respektu a potřebnosti.

1.3.2.1 Pokles úcty

„Mladá generace si i dnes váží stáří. Ovšem jen pokud jde o víno, whisky a nábytek.“ Truman Capote formuloval výstižné tvrzení, které podle mého názoru odráží realitu dnešního vztahu mladých lidí ke stáří. Haškovcová tvrdí, že současná mladá a střední generace dává úmyslně nápadně najevo, že tradice úcty ke starším lidem nebere v potaz některé jejich nedostatky. „[...] opěvuje moudrou laskavost, ve kterou nevěří, a dobrotu starých lidí, kterou necítí“ [Haškovcová 2010: 35]. Úcta ke starým lidem dříve považovaná za samozřejmost se v dnešní době z myšlení a chování lidí pomalu vytrácí. Často se stává, že vytrácející se projevy úcty ke starým lidem jsou v seniorech nahrazeny negativními pocity, které v nich vyvolává nevhodné chování ostatních a je tím tak značně ovlivněno jejich sebepojetí. Takové chování se vyznačuje například přehlížením, neverbálními a často i verbálními projevy odporu a můžeme se s ním setkat prakticky všude. [Haškovcová 2010: 36] Na základě toho se senioři ve společnosti mohou cítit méněcenní a nesoběstační. Zejména soběstačnost je pro seniory důležitá, neboť díky ní se cítí společensky uznávaní, potřební a necítí se být pro společnost přítěží. [Sýkorová 2004: 48] Ztráta statusu a s tím spojené horší sebevědomí a sebehodnocení působí v posledním období života velké zklamání [Šmausová 2004: 16].

Petrová Kafková srovnává data z Evropského výzkumu hodnot, který byl proveden v letech 1991, 1999 a 2008, přičemž se zaměřuje mimo jiné na odpovědnost

děti vůči rodičům. Jedním z výroků, ke kterému měli respondenti vyjádřit míru souhlasu, bylo, zda děti musí své rodiče ctít a vážit si jich bez ohledu na jejich přednosti a nedostatky. V roce 1991 s tímto výrokem souhlasilo 81 % respondentů, zatímco v roce 2008 se procento snížilo na 65 %. Vztah k tomuto výroku souvisí s pohlavím a věkem, kdy muži vyjadřují nižší souhlas než ženy, ale také u žen „dochází od roku 1991 k postupnému poklesu přesvědčení o nutnosti ctít rodiče, a to ve všech generacích“ [Petrová Kafková 2010: 68].

Skutečnost, že nad projevy úcty k seniorům často převažuje spíše špatné chování, dokazuje například výzkum European Social Survey z roku 2009, ze kterého vyplývá, že „téměř 70% Čechů starších šedesáti let mělo v posledním roce zkušenost s projevy nedostatku respektu nebo se špatným chováním druhých kvůli jejich věku“ [Trusinová 2013: 28]. Nevhodné chování k seniorům může mít několik podob – od „neškodného“ přehlížení až po fyzické násilí a týrání. V takových případech jsou senioři vnímáni jako bezbranná oběť, kterou lze kvůli její naivitě a důvěřivosti snadno oklamat. Dříve bylo běžné starému člověku pomoci s těžkou taškou. Kdybychom se o to pokusili dnes, mnozí senioři se na základě vypěstované nedůvěry a strachu zaleknou a pomoc raději odmítnou. Skutečnost, že úctu k seniorům někteří jedinci často používají pouze jako záminku za naprosto opačným účelem, může přispívat k postupnému vymizení tradiční úcty z chování lidí.

1.3.2.2 Dvojí důvod k úctě?

Existuje několik studií zabývajících se různými způsoby vyjadřování respektu starým lidem, jež dospěly ke klasifikaci respektu na několik forem. Palmore a Maeda [1989] určili celkem 12 forem respektu, Mehta [1997] 7 forem, Ingersoll-Dayton a Saengtienchai [1999] 12 forem a Sung a Kim [2000] celkem 14 forem. Dohromady se tak v těchto předchozích studiích objevuje 14 forem respektu, přičemž 7 forem použily všechny studie a 5 forem tři z nich. Celkově tedy většina těchto studií pracuje s 12 formami. Jednotlivými formami jsou: pečovatelská úcta (care respect), poradenská úcta (consulting respect), obsluhovací úcta (victual respect), dárcovská úcta (gift respect), slovní úcta (linguistic respect), předváděná úcta (presentational respect), prostorová úcta (spatial respect), oslavovací úcta (celebrative respect), veřejná úcta (public respect), naslouchací úcta (acquiescent respect), zdavicí úcta (salutatory respect) a přednostní úcta (precedential respect). [Sung 2001] Sung na

základě výzkumu určil dvě skupiny, které obsahují nejčastější formy respektu. První skupinu nazval angažované formy (engaging forms), která obsahuje pečovatelskou a poradenskou úctu, a druhou skupinu pojmenoval jako symbolické formy (symbolic forms) a ta obsahuje naslouchací, zdravicí, slovní a přednostní úctu. [Sung 2004: 225]

Vedle podob respektu považuji za důležité zaměřit se také na důvody projevu respektu či úcty. Odezníváním tradiční úcty úcta nemizí úplně, ale pouze mění svou podstatu. Vlivem vývoje společnosti a spolu s ním i změny vnímání seniorů, kteří už nejsou považováni za ty moudré a vzácné nositele znalostí a zkušeností, došlo také ke změně důvodu úcty, kterou jim vyjadřujeme. Vzhledem k tomu, že prioritou se stalo mládí a na stáří už není nahlíženo s takovým respektem, se k tradičnímu důvodu úcty, který je založen na vzácnosti vysokého věku a moudrosti, připojil druhý důvod, který se vyznačuje spíše ohleduplností vůči fyzickému a psychickému stavu seniorů než jejich uznáváním na základě jejich postavení. Zatímco tradiční úcta uznává seniory jako vážené jedince oplývající moudrostí a bohatými životními zkušenostmi, „moderní“ úcta na seniory pohlíží jako na slabé, nemohoucí osoby, které potřebují spíše pomoc a slitování než uznání.

Já budu ve své práci vycházet z předpokladu, že se v dnešní společnosti mísí oba důvody úcty, jak tradiční, tak moderní. Domnívám se, že to nastává na základě dvou příčin. První příčinou je přítomnost starších generací, které se v minulosti ještě s tradiční úctou setkávaly, a tak v nich toto pojetí zůstalo zakořeněné dodnes. Druhou příčinou pak může být skutečnost, že starší generace své potomky vychovávaly v duchu tradiční úcty a tito potomci naučené návyky od svých rodičů či prarodičů dodnes aplikují. Mým předpokladem tedy je, že projevy úcty vůči seniorům mohou být v dnešní době podloženy dvěma důvody. Tím prvním je, že seniory vnímáme jako ty moudré, zkušenostmi naplněné lidi, kteří toho v životě mnoho zažili, a proto působí jako určití hrdinové, kteří si úctu zaslouží. Protikladem je vnímání seniorů jako životem opotřebovaných, nemocných a slabých lidí, kteří úctu spíše potřebují.

2 Výzkumná otázka

Vzhledem k odeznívání tradiční úcty k seniorům, které jsem se pokusila výše zdokumentovat pomocí odborné literatury, bude cílem empirické části najít odpověď na výzkumnou otázku: **Jakými způsoby je seniorům vyjadřována úcta?** Projevy úcty se budu snažit objevit na základě pozorování, která uskutečním na různých místech, kde se senioři zpravidla vyskytují (např. prostředky hromadné dopravy, čekárny u lékaře atd.). Poznatky z pozorování následně doplním o informace získané z rozhovorů, při kterých budu zjišťovat názory a vlastní zkušenosti respondentů s projevy úcty. Rozhovory budu realizovat jak se seniory, tak se zástupci ostatních generací. Dále bude mým cílem zjistit, jak respondenti seniory vnímají a jak vnímají senioři sebe sama. Vzhledem k dvojímu typu úcty budu chtít zjistit, které z těchto pojetí u respondentů převládá a zda se názory liší v závislosti na generacích. Na základě rozhovorů tak budu chtít zodpovědět otázku: **Jsou senioři vnímáni spíše jako hrdinové, kteří si úctu zaslouží, nebo jako slabí, kteří úcty potřebují?**

3 Data a metody analýzy

Na základě výzkumných otázek a povahy tématu své práce jsem jako vhodný zvolila kvalitativní výzkum. Ten jsem rozčlenila do dvou fází, z nichž první jsou nezúčastněná pozorování a druhou jsou polostrukturované rozhovory. V případě nezúčastněných pozorování jsem zaujímala roli tzv. úplného pozorovatele vyznačující se tím, že „lidé obvykle při tomto způsobu nevědí, že jsou pozorováni“ [Hendl 2005: 192].

3.1 Data

3.1.1 Vzorek

Základ vzorku pro nezúčastněná pozorování tvořili senioři, kteří přicházeli do kontaktu s ostatními lidmi nižšího věku. Pro má pozorování tedy byly stěžejní interakce, ke kterým docházelo mezi seniory a nesenioři. Takové interakce mohou vznikat všude, kde se staří lidé vyskytují zároveň s mladšími. Já jsem si pro svá pozorování vybrala taková místa, která jsou pro výskyt seniorů typická, a to v první řadě čekárny u lékaře a prostředky městské hromadné dopravy.

Pro polostrukturované rozhovory jsem si předem stanovila celkový počet 16 respondentů. Určila jsem si celkem čtyři věkové kategorie, které jsem vytvořila podle čtyř věkových období v životě odlišujícími se různým pohledem na problematiku úcty ke stáří. Ke stáří se lidem v průběhu života vztah mění, a proto jsem si určila kategorii teenagerů, dospělých, starších a starých. Aby rozhovory zajistily relevantní zjištění, obsahovala každá kategorie čtyři respondenty - dvě ženy a dva muže.

První kategorii tvoří respondenti do 19 let, druhou respondenti od 30 do 40 let, třetí od 50 do 60 let a poslední kategorie zahrnuje respondenty starší 60 let. Výběr těchto nepravidelných rozmezí, která nepokrývají všechny věkové skupiny, je zcela záměrný. Mým cílem je zaměřit se na čtyři odlišné věkové skupiny, od nichž se odvíjí také názorové odlišnosti týkající se vztahu k seniorům a jejich pojetím.

První věkovou kategorii do 19 let tvoří takzvaní teenageři. Jsou to velmi mladí lidé, studenti středních škol, kteří ještě nemají vlastní rodinu, bydlí s rodiči a jsou tak na nich víceméně závislí. Jsou od seniorů nejvíce vzdáleni, a to nejen věkově, ale i názorově. Nestihli ještě nasbírat mnoho životních zkušeností, a tak je čerpají

od rodičů, kteří jim je předávají, vychovávají je a jsou pro ně hlavním vzorem. Tato věková kategorie je pro můj výzkum zajímavá právě z toho důvodu, že v tomto období probíhá ještě vývoj osobní identity. „Adolescent teprve hledá svoji adekvátní roli v osobním životě i ve společnosti“ [Haškovcová 2010: 11], ještě si utváří vlastní názory a pohled na svět, neboť většinu zatím přejímá od rodičů.

Pro můj výzkum jsem záměrně vynechala jedince ve věku 20 až 30 let. Haškovcová tvrdí, že „prakticky až do svého třicátého roku prožívá formálně dospělý a současně prakticky nedospělý člověk období kardinálního osobního zrání“ [Haškovcová 2010: 12]. V tomto období se v lidském životě odehrává mnoho změn, které člověka posouvají k dospělosti. V mém výzkumu by tak jedinci v tomto věku spadali do nejmladší kategorie, já jsem se však v této kategorii chtěla zaměřit na typické dospívající jedince, za něž jsou považováni ty ve věku do 20 let. Právě pro ně je charakteristická určitá nevyhraněnost, která by mohla vést k protikladným zjištěním oproti ostatním věkovým kategoriím.

Druhou věkovou kategorií jsou lidé ve věku 30 až 40 let. To jsou obvykle lidé již s vlastní rodinou, stálým zaměstnáním, s vlastními dětmi. Lidé tohoto věku si v životě už něčím prošli, znají svoje priority a upřednostňované hodnoty. Dají se tak považovat za jedince, kteří už na věci mají vytvořený vlastní názor a za ním si stojí. Jsou odpoutáni od dospělé autority a nad věcmi přejímají již vlastní kontrolu. Dochází zde ke změně vztahu ke společenským normám, jelikož jedinec v tomto věku už je „mnohem svobodnější a nyní se může sám rozhodovat, zda bude daná pravidla respektovat nebo ne“ [Vágnerová 2007: 28].

Věkové rozmezí 40 až 50 let jsem do svého výzkumu taktéž nezařadila, jelikož mým cílem je postihnout co nejpestřejší rozdíly ve výpovědích respondentů zapříčiněné vzdáleností a odlišností jednotlivých věkových kategorií. Třetí věková kategorie tedy zahrnuje lidi ve věku 50 až 60 let. To jsou lidé, kteří už mají značnou část života za sebou a začínají stárnout. Někdo může považovat za seniory lidi již od věku 55 let, já jsem se však rozhodla pro hranici 60 let. Období od 45 do 59 let Haškovcová definuje jako střední či zralý věk, období od 60 do 74 následně jako rané stáří [Haškovcová 2010: 20]. Už po padesátém roku života v životě nastává oproti předchozím obdobím více změn fyzického i psychického charakteru. Lidské tělo stárne a objevují se různé nemoci, bolesti. Člověk už není tak fyzicky zdatný, začíná mu ubývat síl. Tuto kategorii jsem proto vybrala z toho důvodu, že by se zde mohly objevit zajímavé názory respondentů, kteří jsou na pomyslné hranici oddělující je od stáří. Je pravděpodobné,

že lidé v tomto věku budou mít pro staré lidi větší pochopení, protože k nim mají nejbliž. Sami mají za rodiče seniory, a tak ke stáří mohou mít jiný vztah než mladší jedinci, jež mají seniory za prarodiče. Lidé v této věkové kategorii viděli své rodiče posouvat se v životě od dospělosti ke stáří, a tak byli přímými svědky změn, které s přechodem ke stáří souvisí.

Poslední kategorie pak zahrnuje seniory, tedy respondenty starší 60 let. Tuto kategorii zahrnuji do výzkumu z důvodu, že mým cílem není zaměřit se pouze na neseniory a jejich vztah k seniorům, ale mým záměrem je čerpat informace i od samotných seniorů, abych doplnila jakýsi druhý úhel pohledu na úctu vůči seniorům a zjistila také jejich osobní zkušenosti s úctou a se stářím.

Respondenty pro rozhovory jsem získávala prostřednictvím svých rodinných příslušníků a známých, kteří mi na ně zprostředkovali kontakty. Tento proces mi tak umožnil získat pro mne neznámé respondenty, které však bylo snadné oslovit a domluvit s nimi rozhovor. Má žádost nebyla žádným z respondentů odmítnuta.

Následující tabulka 1 poskytuje přehled respondentů a jejich základních sociodemografických údajů. Všichni respondenti pochází ze stejného středně velkého města v západních Čechách.

Generace	Jméno	Pohlaví	Věk	Vzdělání	Povolání
1. nejmladší:	Alena	Žena	19	Základní	Studentka
	Barbora	Žena	17	Základní	Studentka
	Čeněk	Muž	19	Základní	Student
	David	Muž	18	Základní	Student
2. prostřední:	Eva	Žena	30	Vysokoškolské	Na mateřské dovolené
	Františka	Žena	37	Vysokoškolské	Učitelka
	Ivan	Muž	34	Střední s maturitou	IT technik
	Jan	Muž	31	Střední s maturitou	IT technik
3. starší:	Karolína	Žena	50	Střední s maturitou	Účetní
	Lenka	Žena	52	Vysokoškolské	Zdravotní laborantka
	Miloš	Muž	57	Vysokoškolské	Učitel
	Ota	Muž	57	Střední s maturitou	Administrativní pracovník
4. nejstarší:	Pavla	Žena	75	Střední s maturitou	V důchodu
	Radka	Žena	83	Střední s maturitou	V důchodu
	Stanislav	Muž	65	Vysokoškolské	Učitel
	Tomáš	Muž	66	Střední s maturitou	V důchodu

Tabulka 1. Přehled respondentů a jejich základních sociodemografických údajů.

3.1.2 Sběr dat

V případě nezúčastněných pozorování jsem při interakcích, ke kterým docházelo mezi seniory a neseniory, sledovala chování jednotlivých účastníků, primárně jsem se však zaměřovala na chování neseniorek vůči seniorům. Následující tabulka 2 ukazuje, kolik času jsem na jednotlivých místech strávila, přičemž celková doba byla 610 minut, tedy 10 hodin a 10 minut. Při pozorování jsem si vedla poznámky do zápisníku. Všechna pozorování proběhla kvůli časovým možnostem v Praze.

Kde	Jak dlouho (min)				Celkem (min)
Čekárna	30	30	30		90
Pošta	15	15	15		45
Banka	15	15	15		45
MHD-bus	30	30	30	30	120
MHD-tram	50	50	45	45	190
MHD-metro	30	30	30	30	120
					610

Tabulka 2. Přehled míst a doby trvání jednotlivých pozorování.

Čekárnu jsem si vybrala na poliklinice a to z toho důvodu, že se zde nachází mnoho oddělení a lékařských ordinací a tím pádem i mnoho čekáren. Mohla jsem si tak čekárny prohlédnout a vybrat si nějakou vhodnou pro své pozorování. Vybrala jsem si větší čekárnu, která byla vlastně spojením tří čekáren, neboť se vztahovala ke třem různým lékařským ordinacím. To jsem považovala za výhodné, neboť vznikla na jednom místě větší koncentrace lidí, což umocňovalo možnost nějakých vzájemných interakcí. V této čekárně jsem provedla pozorování celkem třikrát po třiceti minutách. Vnímala jsem, jak se k seniorům chovají zdravotní sestry, jakým stylem s nimi hovoří, když je volají do ordinace, a zda jim například nějak pomáhají. Také jsem pozorovala, zda senioři přicházejí do kontaktu s ostatními pacienty v čekárně a případně jaké prvky slušnosti a úcty se v těchto interakcích objevují či neobjevují.

V případě pošty a banky bylo pozorování složitější, neboť omezený prostor neumožňoval delší setrvání. Opět jsem zde sledovala, jak se chovají k seniorským zákazníkům a zda nezaregistrují nějaké neobvyklé chování i mezi jednotlivými zákazníky.

V prostředcích městské hromadné dopravy šlo nezúčastněné pozorování provést nejlépe, neboť i člověk jako já, jehož cílem není cestování, mezi ostatní snadno

zapadne, aniž by upoutával pozornost. Zaujala jsem místo v zadní části autobusu či vagonu tramvaje a metra, abych pokryla co největší prostor pro pozorování. Ačkoliv v prostředcích hromadné dopravy dochází nejčastěji k jednomu typickému projevu úcty vůči starým lidem, a to k pouštění sednout, soustředila jsem se i situace, které se odehrávají u dveří při nástupu cestujících, to znamená, jestli ostatní pouští seniory jako první do dveří, popřípadě jim i pomáhají nastoupit. Při všech těchto interakcích seniorů s neseniory jsem se zaměřovala na různé signály, které při tom jednotliví účastníci interakce vysílají. Zaměřovala jsem se jak na verbální stránku - co říkají a jakým stylem, tak na neverbální - jak se u toho tváří.

Tento vzorek byl následně doplněn také o pozorování z průběhu mého každodenního života. Svědkem zajímavých situací vhodných pro můj výzkum jsem se stávala i mimo naplánovaný sběr dat. S takovými situacemi jsem se setkala například při cestě do školy, při nákupu v supermarketu, ale i na ulici ve městě. I přesto, že k těmto situacím nedošlo v průběhu mého předem stanoveného plánu, poznatky z nich jsem do svého výzkumu zařadila.

Nezúčastněné pozorování mi mělo umožnit prvotní vhled do zkoumané problematiky a pomoci zjistit, zda se během něj setkám s nějakými projevy úcty vůči starým lidem. Chtěla jsem zjistit, zda k takovým situacím dochází tak často, že je budu schopná zaznamenat, nebo k nim naopak dochází výjimečně, takže jich během svého pozorování příliš nezaregistruji. I přes to, že pozorování nepokrylo dlouhé časové období, chtěla jsem zjistit, zda mezi situacemi, se kterými se během něj setkám, budou převládat pozitivní nebo negativní. Zjištění z pozorování sloužilo jednak jako podklad pro následné rozhovory, ale také jako určité porovnání ke zjištěním z rozhovorů založeno na mé praktické zkušenosti.

Polostrukturované rozhovory jsem realizovala jak se seniory, tak se zástupci ostatních generací. Mým hlavním cílem bylo zjistit postoj respondentů ke stáří a starým lidem a jejich zkušenosti a názory na projevy úcty vůči seniorům.

Rozhovor je rozdělen do několika okruhů otázek na základě toho, co konkrétně jednotlivé otázky zjišťují. Celkem je těchto oblastí osm. Otázky jsem rozdělila na tři typy podle toho, pro jaké respondenty jsou určeny, tedy otázky společné pro všechny respondenty, poté otázky zaměřené pouze na mladší generace a otázky cílené pouze na seniory.

První oblast otázek obsahuje otázky zjišťující to, jak jsou obecně staří lidé vnímáni. Zaměřuje se zejména na prvotní asociace, které se respondentům vybaví

v souvislosti se starými lidmi a stářím. Tyto otázky jsou pokládány jak mladším generacím, tak seniorům, jelikož mají za úkol zjistit také případné rozdíly vnímání stáří mezi jednotlivými generacemi.

- *Co se vám vybaví, když se řekne starý člověk?*
- *Jak moc je věk důležitý pro to, abyste někoho považovali za starého?*
- *Od kolika let byste řekli, že se dá člověk považovat za starého?*
- *Co pro vás znamená stáří?*
- *Vnímáte rozdíl mezi starými lidmi, rozlišujete různé typy? Kterých se vám zdá být více?*
- *Souhlasíte s tím, že staří lidé jsou moudří, protože za svůj život získali mnoho znalostí a zkušeností?*

Druhý okruh zjišťuje, z jakých důvodů jsou senioři pro mladší generace potřební či nepotřební. Obsahuje otázky zaměřené opět na oba protipóly, a tak zde mohou vzniknout zajímavá zjištění porovnávající názory obou stran.

- *Chodíte si k vašim rodičům/prarodičům (chodí si k vám vaše děti/vnoučata) pro rady? Využíváte jejich (využívají vašich) znalostní a zkušenosti? V čem ano, v čem ne?*
- *Napadá vás něco, v čem byste se bez vašich rodičů/prarodičů momentálně neobešli? Proč jsou pro váš život důležití?*

Třetí kategorie otázek již přechází k samotným projevům úcty a zaměřuje se nejprve na projevy úcty v rodině respondenta. Snaží se zjistit, zda respondent sám vymyslí nějaké takové činnosti, kterými je seniorům jakožto rodinným příslušníkům projevována úcta. Otázky jsou opět cílené jak na mladší generace, tak na seniory, a tak mohou vyjít najevo odlišné činnosti, které různé generace považují za projevy úcty.

- *Jak se ve vašem vztahu projevuje to, že si jich vážíte?*
- *Napadají vás nějaké činnosti, kterými svým rodičům/prarodičům projevujete úctu?*
- *Dokážete říct, z jakých důvodů jste pro vaše děti/vnoučata důležití?*
- *Napadají vás nějaké činnosti, kterými vám vaše děti/vnoučata projevují úctu?*

Čtvrtý okruh otázek se naopak zabývá projevy úcty v obecné rovině a respondent je dotázán, zda se sám s takovými projevy úcty, které zmínil, skutečně setkal, a to konkrétně při jakých situacích a na jakých místech, přičemž tentokrát se nejedná o projevy úcty v rámci rodiny, ale vůči starým lidem obecně.

- *Napadá vás, jaké mohou být projevy úcty ke starým lidem obecně, nejen ve vaší rodině?*
- *Zaregistroval/a jste někdy mezi lidmi takové projevy úcty? Jaké, při jaké situaci, na jakém místě?*

V páté kategorii otázek zjišťuji, jaké si respondent myslí, že jsou podle něj důvody projevů úcty vůči starým lidem. V souvislosti s tím mě zajímá respondentův názor, zda by starým lidem měla být úcta projevována či nikoliv a z jakého důvodu.

- *Z jakého důvodu si myslíte, že lidé projevují úctu starým lidem?*
- *Měli by podle vás lidé projevovat úctu starým lidem? Proč ano, proč ne?*

Šestý okruh otázek zjišťuje osobní zkušenosti s projevy úcty, a to konkrétně, zda respondent sám takové činnosti provádí a v jakých situacích, či v případě seniorů - jakých podob projevů úcty se jim dostává.

- *Provádíte vy osobně takové činnosti, které vyjadřují úctu starým lidem? Jaké?*
- *Pokud ano, provádíte je jen v rámci své rodiny nebo i vůči cizím seniorům?*
- *Máte nějakou osobní zkušenost s takovými projevy úcty? Jakou?*
- *Od koho se vám takových projevů nejčastěji dostává?*

Sedmá část se zabývá důvěrou a strachem, který souvisí se vzájemnou úctou. Otázky v tomto okruhu zjišťují, jak rozhodnutí o pomoci/nepomoci souvisí se vzájemnou důvěrou a na čem tato rozhodnutí závisí.

- *Jak moc jste důvěřiví k lidem, kteří vám nabídnou pomoc? Necháte si pomoci nebo raději odmítnete? Na čem vaše rozhodnutí záleží?*
- *Když vidíte seniora, který potřebuje pomoc, nabídnete mu ji? Na čem vaše rozhodnutí záleží?*

Poslední okruh se zabývá otázkami ohledně autority. Otázky zjišťují, jaký mají respondenti vztah k mladým a starým lidem v souvislosti s autoritou.

- *Říkáte mladším/starým, co mají dělat? Poslouchají vás?*
- *Říkají vám staří/mladí, co máte dělat? Posloucháte je?*
- *Kdo dává u vás v rodině víc dáreků - staří mladým nebo naopak?*
- *Když přijdete do nějaké instituce, dáváte přednost tomu, když s vámi jedná mladý, nebo starý člověk? Proč?*

Rozhovory s respondenty probíhaly většinou v kavárnách a restauracích (13 rozhovorů), některé se odehrály i u respondentů doma (3 rozhovory). Dotazované jsem nejprve obeznámila s tématem výzkumu, jeho účelem, ujistila je o zachování anonymity a následně jsem rozhovor s jejich svolením zaznamenala na nahrávací zařízení. Doba trvání rozhovorů se pohybovala od 20 do 45 minut v závislosti na sdílnosti respondentů.

3.1.3 Úprava dat

Získaná data z pozorování byla ve formě písemných záznamů a data z uskutečněných rozhovorů byla ve formě audio záznamů. Zvukové nahrávky rozhovorů jsem poté přepsala do písemného projevu umožňující následnou analýzu. Vzhledem k povaze rozhovorů nebyly jejich výsledkem žádné rozsáhlé narativní pasáže, ale utříděný soubor odpovědí na jednotlivé otázky, což eliminovalo výskyt nerelevantních informací a umožnilo tak doslovný přepis celých rozhovorů.

3.2 Metody analýzy

Analýzu přepsaných zvukových nahrávek jsem rozdělila do dvou fází vzhledem k rozdělení zjištění na deskriptivní a analytickou část. V první fázi jsem pročetla názory respondentů a roztřídila jsem je podle jednotlivých otázek pro lepší přehlednost. Pokud se názory některých respondentů například v rámci generací shodovaly, seskupila jsem je k sobě. Následně jsem si otázky z rozhovoru rozdělila do čtyř skupin podle jednotlivých témat, což se stalo strukturou pro deskriptivní část zjištění. V této části také popíšu hlavní zjištění z pozorování.

Ve druhé fázi analýzy, která byla podkladem pro analytickou část zjištění, jsem se zaměřila na zodpovězení výzkumných otázek. Vycházela jsem z informací již uvedených v deskriptivní části a pro umožnění hlubší analýzy poskytující detailnější poznatky jsem znovu pročetla části jednotlivých přepisů rozhovorů vztahujících se k rozebírané problematice, kde jsem hledala všechny relevantní informace k sestavení podrobných zjištění.

4 Deskriptivní část zjištění

Deskriptivní část je strukturována na utříděný popis zjištění z nezúčastněných pozorování a z polostrukturovaných rozhovorů, přičemž zjištění z pozorování jsou rozdělena na popis neseniorů, seniorů a následně typů úcty v jejich interakcích. Zjištění z rozhovorů jsou formulována ve čtyřech kapitolách vzhledem ke stěžejním tématům diskutovaných v rozhovorech. Povaha zjištěných informací většinou umožnila jejich prezentování formou klasifikace do přehledných typologií.

4.1 Nezúčastněná pozorování

4.1.1 Typy neseniorů v interakcích se seniory

Nejsnáze zaznamenaným a nejčastějším prvkem úcty, se kterým jsem se při pozorování interakcí neseniorů se seniory setkávala, bylo pouštění sednout v prostředcích hromadné dopravy.

Neseniorů lze na základě jejich vystupování v souvislosti s uvolňováním místa seniorům kategorizovat do čtyř skupin v závislosti na míře jejich ochoty a všímavosti. Jednotlivé kategorie jsem pro lepší interpretaci pojmenovala následovně:

- Aktivní typ
- Pasivní typ
- Všímavý typ
- Nevšímavý typ

Aktivní typ se vyznačuje tím, že nabízí seniorům své místo i v případě, že dopravní prostředek není plně obsazen a uvolňování místa tím pádem není nezbytné. Taková situace při pozorování probíhala tak, že na seniora nastupujícího do tramvaje zareagoval mladý muž sedící poblíž dveří, avšak senior s poděkováním odmítnul a posadil se na volné místo o několik metrů dále.

Pasivní typ naopak nesleduje situaci a neregistruje, zda do prostředku nastupuje senior či nikoliv. Seniora si všimne, až když se objeví přímo u něj a až na základě tohoto signálu mu nabídne své místo.

Všímavý typ se dívá, kdo do prostředku nastupuje, mapuje situaci a sleduje, zda je uvolnění místa nezbytné, nebo zda ho místo něj neuvolní někdo jiný. Pokud tak nikdo jiný neučiní a senior se dostane do jeho bezprostřední blízkosti, nabízí mu své místo.

Poslední typ, nevšímavý jedinec, situaci okolo sebe nesleduje a většinu času se dívá směrem z okénka, nebo je začtený do knihy. Pokud se tak v dopravním prostředku vyskytne senior, který pátrá po místu k sezení, tento jedinec ho ani nezaregistruje, nebo zaregistrovat nechce - takzvaně dělá, že nevidí.

4.1.2 Typy seniorů v interakcích s nesenioy

Seniory jsem na základě jejich vystupování v dopravních prostředcích rozdělila na následující typy:

- Nenápadný typ
- Upozorňující typ
- Vděčný typ
- „Mladý“ typ

Nenápadný typ seniora na sebe v dopravním prostředku nijak neupozorňuje a snaží se nebýt na obtíž. Proto často zůstává stát u dveří a nevydává se hledat místo, protože nechce, aby se kvůli němu někdo svého místa vzdával. Z toho důvodu, i když mu je místo nabídnuto, ho většinou odmítá a často doplňuje důvodem, že za chvíli vystupuje. Tato zástěrka někdy nemusí být pravdou a senior v případě uvolnění obsadí jiné místo, které nemusel nikomu zcizit. Za tímto chováním se může skrývat strach a pocity méněcennosti z toho, že je člověk starý a že tímto svým „nedostatkem“ obtěžuje ostatní cestující.

Upozorňující typ na sebe už podle označení upozorňuje. Když je dopravní prostředek plně obsazen i stojícími pasažéry, prodírá se uličkou a čeká, dokud si ho někdo nevšimne a nenabídne mu místo k sezení. Extrémní typ takového seniora na sebe mnohdy upozorňuje a místo k sezení si vynucuje i slovně, a to různými poznámkami o nevychovanosti dnešní mládeže, přičemž tyto rýpavé poznámky jsou často věnované konkrétní osobě a seniorovým záměrem je, aby je daná osoba slyšela, i když k ní nehovoří přímo.

Třetí typ seniora, vděčný, se podobá nenápadnému typu, avšak s tím rozdílem, že nabídnuté místo s upřímnou vděčností a úsměvem přijme. Takový senior se nestydí

za to, že je starý a svůj věk nevnímá jako nic ponižujícího. Pomoci od ostatních se nebrání a přijímá ji s povděkem.

Poslední typ seniora se vymyká všem předchozím kategoriím, neboť sám sebe za seniora nepovažuje. Jeho vzhled obvykle může vykazovat známky stáří, avšak on se starý necítí a proto, když je mu právě na základě jeho vzhledu místo nabídnuto, mnohdy s ironickým úsměvem odmítá, neboť se může cítit uraženě. Tento takzvaný „mladý“ typ je také jedním z mých dotazovaných respondentů. Tomáš (66) se navzdory svým šedesáti šesti letem nepovažuje za starého, byť už je několik let v důchodu. Celý svůj život zasvětil sportu, kterému se rekreačně věnuje i nadále a právě díky němu se udržuje stále v kondici a proces stárnutí se u něj projevuje pomaleji než u mnohých jeho vrstevníků.

4.1.3 Úcta v interakcích neseniorů se seniory

Na předchozích řádcích jsem na základě pozorování vytvořila typologii neseniorů a seniorů v prostředcích hromadné dopravy. Na první pohled se můžeme domnívat, že nesenioři uvolňují svá místa všem seniorům z totožných důvodů - jednoduše protože jsou staří. Druhy pouštění sednout však jednotné také nejsou, liší se na základě rozdílných důvodů, ze kterých jsou prováděny. Tyto důvody se odvíjí od vzhledu a fyzického stavu seniora a jedná se o:

- Důvod na základě pomoci
- Důvod na základě úcty

Za důvodem na základě pomoci se úcta může také skrývat, avšak primárně se jedná o pomoc. Pokud senior vykazuje známky slabosti - pohybuje se ztěžka, o holi, přidržuje se - na své místo ho pouštíme sednout zejména z důvodu, že mu chceme ulehčit a zabránit tomu, aby při jízdě utrpěl zranění. Nemusí zde hrát velkou roli věk, ale vnímáme ho jako slabšího a potřebujícího pomoc, stejně jako bychom pustili sednout například těhotnou ženu.

S úctou ve formě pomoci jsem se nesešla jen při pouštění sednout. Například při jiné situaci v metru, kdy stařenka o holi spěchala do vagonu, zatímco se rozsvítil světelný signál, muž, který stál u dveří, stařence pomohl dovnitř, aby ji zavírající se dveře nezranily. Podobná situace nastala také v metru, kdy se starší žena blížila ke dveřím, ty už se ale zavíraly, a tak žena zpomalila a nastoupit už by nestihla. Mladý

muž, který stál uvnitř metra před dveřmi, do nich stihnul strčit nohu a silou dveře opět otevřel, čímž umožnil ženě nastoupit. Chování mužů v obou situacích vyplývá z důvodu pomoci seniorkám, aby je zavírající se dveře nezranily a mohly do vagonu nastoupit.

Se snahou pomoci seniorům jsem se při svých pozorováních setkala také na dalších místech kromě dopravních prostředků. V čekárně na poliklinice se odehrála situace, kdy zdravotní sestra poslala pacientku v důchodovém věku na jiné oddělení kvůli nějakému dokumentu a nabídla jí pohlídání kabátu, aby ho žena nemusela brát s sebou. Vidíme zde tedy pomoc ve formě ušetření seniorčiny námahy při nošení kabátu s sebou. Další vstřícný krok vůči seniorce jsem spatřila u pokladny v supermarketu, kdy dotyčná neměla zvažené zboží a pokladní ho místo ní šla sama zvážit. Zde bychom však mohli diskutovat o tom, zda to byl opravdu vstřícný krok vůči seniorce v podobě ulehčení její práce, nebo jen snaha zkrátit čas, aby seniorka příliš nezdržovala provoz pokladny.

U druhého důvodu už se nesoustředíme primárně na vzhled a fyzický stav seniora, jelikož i seniory, kteří nemají problémy s chůzí a pohybují se stabilně, použijeme sednout. V tomto případě není naším hlavním zájmem ulehčit jim námahu a ulevit od bolestí nohou. Nemyslíme si, že jsou natolik slabí, že by při jízdě stát nezvládli. Naším hlavním důvodem je právě úcta ke stáří, protože jsme neustále vedeni k tomu, že starší člověk má mít přednost, obdobně jako tomu je třeba u úcty mužů k ženám.

V prostředcích hromadné dopravy jsem se setkala také s dalšími projevy úcty kromě typického pouštění sednout. Při situaci, kdy dobíhali tramvaj muž a starší žena, doběhl muž první, otevřel dveře a počkal na ženu a pustil ji do dveří jako první. V tomto případě se tedy jedná zároveň o úctu muže k ženě a o úctu ke staršímu člověku.

Paradoxem vyplývajícím ze všech mých uskutečněných pozorování je fakt, že i přes diskuze o klesající úctě vůči seniorům jsem se s negativním chováním nesesetkala (kromě tzv. nevšímavého typu pasažéra). Vysvětlením může být postihnutí nedostatečného množství situací nebo také fakt, že stav klesající úcty ve skutečnosti není tak kritický, jak bývá prezentován.

4.2 Polostrukturované rozhovory

4.2.1 Senior a stáří v očích respondentů

Do jaké míry si respondenti představují seniora jako něco nelichotivého vzbuzující obavy ze stáří? Výpovědi respondentů o tom, co si pojí s představou seniora, byly z velké části homogenní, a tak na základě nich můžeme určit dva typy představy seniora:

- Neutrální představa
- Negativní představa

První představa je založena na neutralitě a pracuje pouze s vizuální podobou seniora, kde dominují vrásky, šedé vlasy, hůlka či shrbená postava. Druhá představa je negativního rázu a spojuje seniory se zápornými vlastnostmi a důsledky vysokého věku jako jsou zdravotní problémy, samota, nemohoucnost, izolovanost či náročnost. Každý z těchto typů představy seniora můžeme přiřadit k určité věkové kategorii respondentů. Vznikla totiž zajímavá diferenciací mezi nejmladší věkovou kategorií a ostatními kategoriemi. Logickým předpokladem by bylo za hlavní strůjce negativní představy seniora považovat nejmladší generaci, jelikož senior je ztvárněním přesného opaku mladých teenagerů, kterým by tudíž nemuselo činit problém seniora na základě protikladů k sobě samotným vystihnout. Nesplněná očekávání výskytu negativních komentářů cílených na představu seniora ze strany členů nejmladší generace mne překvapila. U respondentů z nejmladší věkové kategorie totiž dominuje neutrální představa seniora založená na vizuální podobě, kterou odvozují od svých prarodičů, jež se jim vybaví primárně. Pouze Alena (19) v souvislosti se starým člověkem zmínila také výskyt zdravotních problémů.

Negativní představa se následně vyskytuje u všech ostatních věkových kategorií. Z prostřední kategorie pouze Františka (37) zmíněné negativní charakteristiky doplnila také o dvě pozitivní - moudrost a zkušenosti. Ve výpovědích respondentů starší věkové kategorie se negativní charakteristiky opět opakovaly a opět pouze jeden respondent, Miloš (57), uvedl také zkušenosti jako důležitý rys. Výpovědi respondentů nejstarší věkové kategorie, seniorů, žádné nové odpovědi nepřinesly. Stanislavovi (65) se vybavila ztráta paměti, nemoci a pohybové problémy, Tomášovi (66) moudrost a jediná Radka (83) uvedla odlišnou odpověď od všech ostatních.

Podle toho, jaký je to starý člověk. Jestli je sám osamocenej, jestli je nemocnej, jestli je ještě chůze schopnej a chodí třeba na různé akce, tak podle toho toho starýho člověka tak nějak posunuju. (Radka 83)

I v této odpovědi, ve které Radka (83) nepopsala svou určitou představu starého člověka, si však můžeme všimnout vlastností, které se jí v souvislosti s tím vybavily jako první - samota, nemoci a schopnost chůze, z nichž je většina negativní.

Představa stáří se u většiny respondentů neliší od představy starého člověka, to znamená, že je stále pojmána značně negativně, ale sestává již z více heterogenních odpovědí než u představy seniora. Ke zmiňovaným negativním vlastnostem totiž někteří připojují také pozitivní hlediska. Zde jsou výpovědi zástupců nejmladší generace opět překvapením, neboť oproti předchozí vyčleněnosti se tentokrát tito respondenti svými názory zařadili mezi ostatní. Pro zástupce nejmladší generace, jejichž první asociace ke starému člověku se s negativními vlastnostmi nepojila, však stáří nic pěkného nepředstavuje a můžeme zde pozorovat značný zvrat mezi těmito dvěma představami. Starého člověka si představili jako neutrálního důchodce s šedými vlasy a vráskami, avšak stáří už jim v hlavě vyvolává konkrétní představu spojenou se zdravotními problémy, pohybovými problémy, závislostí a neschopností dělat to, co v mládí. Jako kdyby své představě seniora najednou vdechli život a zasadili ji do kontextu reálného života. Alena (19) a Čeněk (19) na druhou stranu vedle negativních jevů uvedli také větší množství času. Eva (30) dokonce stáří charakterizovala jako smutnou část života, Františka (37) vedle zdravotních a psychických potíží zdůraznila dostatek času a méně stresu. Ivan (34) se na stáří netěší, jelikož má strach zejména ze zdravotních problémů. Naopak Jan (31) uvedl, že se na stáří těší, protože to pro něj znamená méně stresu a dostatek peněz. Karolína (50) se svým názorem trochu odlišuje, neboť ve stáří vidí mnoho pozitivních věcí a svou dnešní představu stáří také srovnává s dřívější dobou.

Tak vždycky jsme si říkali, že ve stáří už budeme jenom tak jako odpočívat a mít klidnej život, tak jsme si to i představovaly jako děti. (...) Dneska to stáří už je posunutá hranice zase někam dál i tou dobou, takže i starý lidi si myslím, že dneska teda aktivně žijou, ať už třeba sportujou (i kdyby to byla jenom turistika) nebo i chodí vlastně na ty školy třetího věku, můžou se vzdělávat, nebo dneska starý člověk - to není jako dřív na vesnici, že teda ještě někde pracoval na zahradě a byl celej shrbenej a ještě do posledních sil makal, ale i ten starý člověk dneska si jde sednout žejo do kavárny na kafe s kamarádkama a podobně. (Karolína 50)

Lenka (52) podotýká, že lidé mají ze stáří přílišné obavy, což je vinou dnešní společnosti, a tvrdí, že i přes některá zdravotní omezení může být život ve stáří stále příjemný.

Hlavně prostě si představím, že to stáří je už tou společností bráno jako něco (u nás teda v dnešní době) jako něco nežádoucího, no a to je nastaveno podle mě tou společností. Kdyby to ta společnost vnímala líp a třeba by to stáří tak neodsunovala stranou, tak by to třeba na lidi tak nepůsobilo, že by z toho stáří třeba měli mít takovej strach nebo takový obavy. (Lenka 52)

Karolínina ani Lenčina domněnka se však neslučuje s názory nejstarší generace. Ta totiž stáří nepopisuje jako nic pěkného. Radka (83) zmiňuje jako hlavní rys odloučení od společnosti, Stanislav (65) zase obavy z toho, zda bude člověk ve stáří dostatečně zaopatřený.

Fakt, že respondenti v souvislosti se stářím a starými lidmi zmiňovali převážně negativní charakteristiky, souvisí s tím, jakého typu seniorů se jim zdá být více - který typ kolem sebe častěji či ve větší míře vídají. Polovině respondentů z různých věkových kategorií se totiž zdá být více těch pasivních, slabých, až nemohoucích seniorů. Dva respondenti si myslí, že je poměr vyvážený a podle čtyř respondentů to nelze určit. Ani jeden z respondentů však nezmínil opačný poměr. Františka (37) uvedla zajímavé tvrzení, neboť situaci v České republice srovnala s Německem, oproti kterému je u nás obecně více těch neaktivních seniorů, což souvisí s finanční stránkou, kdy jsou u nás lidé v důchodu placení špatně.

Je spousta důchodců, který si nemůžou nic dovolit. Jenom zaplatí žejo byt, jídlo... a to si myslím, že je strašně špatně. A takovej důchodce v Německu, ten si myslím, že se má. Ty můžou cestovat, ty si můžou na kávičku, k holiči... (Františka 37)

Při diskutování o stáří a seniorech je příhodné zaměřit se také na roli věku. Respondenti byli požádáni o určení počátku stáří. U nejmladší a prostřední věkové kategorie se věková hranice stáří pohybovala v rozmezí od 60 do 65 let, u starší generace již hranice přesáhla 70 let. Zajímavou výjimkou byl Stanislav (65), který považuje člověka za starého již od 55 let. Naopak Lenka (52) věkovou hranici, od které lze člověka považovat za starého, určila až od 80 let. Tři respondenti věkovou hranici vůbec nedokázali uvést, neboť počátek stáří považují za naprosto individuální. Většina respondentů různých věkových kategorií, která věk uvedla, to však doplňuje tvrzením,

že pro to, abychom někoho považovali za starého, hraje věk určitou roli, ale stejně tak ostatní okolnosti.

Podle toho, jak žije. Když je zdravější a fit tak nemusí být jakoby přímo starší. (Čeněk 19)

Hraje v tom roli, jestli je sám se sebou spokojenější, se svým životem a podobně. Co zažil, co prožil určitě v tom životě, jak je nastavenější psychicky. (Františka 37)

Ze všech respondentů má pouze Eva (30) odlišný názor a tvrdí, že lidé od určitého věku jsou jednoznačně staří, i kdyby třeba jejich vzhled danému věku neodpovídal.

Ačkoliv se představa starého člověka u všech respondentů pojí v první řadě s negativními jevy, jež stáří přináší, a málokdo si starého člověka spojí primárně s moudrostí a zkušenostmi, polovina respondentů však staré lidi za moudré, kteří za svůj život získali mnoho znalostí a zkušeností, jednoznačně považuje. Mezi těmito respondenty se ovšem nevyskytl žádný z nejmladší věkové kategorie. Ostatní respondenti moudrost nepovažují za automatickou součást stáří. Tvrdí, že někteří moudří jsou, ale rozhodně to nelze zobecňovat, neboť záleží na mnoha dalších faktorech, zejména na životním stylu daného člověka. Alena (19) si moudrost nespojuje pouze se životními zkušenostmi, ale určitou podmínkou je podle ní také nezastavit se a schopnost udržet krok s dnešní dobou.

Podle mě moudřejší člověk nemusí být starší a naopak stáří nezaručuje, že ten člověk je moudřejší. (...) Neříkám samozřejmě, že to záleží na tom, jestli ten člověk byl postavenější jakoby vysoce, nebo jestli to byl uklízeč. Jde o to i jakoby co prožil a co dělal. (Alena 19)

Zkušenosti můžeš ale i od uklízečky získat... (tazatel)

To určitě, to můžeš, ale rozhodně bych jí asi nepovažovala za moudrou, protože já moudrost chápu jako nejenom, že ti babička poradí, jak si máš uplést ponožky, ale i o to jakoby, jak se vyzná v tom světě a jak dokáže po celý ten život se adaptovat na ty změny, já nevím, třeba v elektronice a podobně. (Alena 19)

Starší lidé si s větší mírou zkušeností spojuje Ota (57), a proto dává přednost tomu, když s ním v nějaké instituci jedná spíše starší člověk než mladý. Téměř všem ostatním respondentům však na věku nezáleží a jako důležitější faktory berou ty, jak

se daný člověk chová, zda vystupuje zdvořile a přívětivě a jeho jednání je profesionální. David (18), Eva (30) a Jan (31) věk osoby rozlišují podle toho, o jakou instituci se jedná. Tam, kde jsou důležitější zkušenosti, upřednostňují staršího člověka, naopak mladí lidé jsou podle nich v mnoha činnostech zase rychlejší a zběhlejší.

4.2.2 Vztah k seniorům v závislosti na generaci

V této kapitole zkoumám vztah respondentů k seniorům z hlediska jejich potřebnosti. Tu formuluji ve dvou podobách - první je potřebnost seniorů z hlediska využívání jejich rad a zkušeností a druhá je ve formě životní důležitosti seniorů pro respondenty.

Na základě potřebnosti můžeme u respondentů rozlišit dvojí vztah k seniorům v závislosti na generaci:

- Vztah vnouče - prarodič
- Vztah dítě - rodič

Jiný vztah zaujímá dvojice vnouče - prarodič oproti dvojici dítě - rodič, kde prarodič i rodič jsou vždy senior. V případě dvojice vnouče - prarodič většinou nemá tento vztah tak pevnou vazbu a vnouče nepotřebuje od svého prarodiče získávat žádné znalosti a zkušenosti, ani si k němu cíleně nechodí pro žádné rady. Prarodič je pro něj důležitý pouze z citového důvodu jakožto součást rodiny. Toto tvrzení má mezi mými respondenty pouze tři výjimky. Pro znalosti, zkušenosti a rady si ke svým prarodičům chodí z nejmladší kategorie pouze David (18), kterému jeho vzdělaná babička pomáhá ohledně školy. Ostatním respondentům z nejmladší kategorie k účelu získávání rad a využíváním zkušeností slouží především rodiče. Také Eva (30) zkušeností svých prarodičů využívá, stejně tak Jan (31) si ke svým prarodičům chodí pro jejich názory a rady, přičemž některé předává také on jim. Tvrzení Evy (30) a Jana (31) se však pohybovala pouze v obecné rovině, kdy ani jeden z nich nevedl žádné konkrétní situace, které by využívání znalostí a zkušeností jejich prarodičů potvrzovaly. Z toho můžeme usuzovat, že prarodiče jako zdroj vědění a rádcovství nevyužívají příliš často, ale pouze příležitostně, když taková situace nastane. Odlišný typ vztahu se odehrává u dvojice dítě - rodič, kdy má respondent rodiče již ve věku seniora. Rady seniorů poskytnuté jejich dětem často už nemusí korespondovat s očekáváním jejich potomků, avšak ti si k nim pro rady a názory chodí i přesto rádi, neboť člověk si jde většinou pro

radu nejprve právě k rodičům. Františka (37), Karolína (50) a Lenka (52) i ve svém věku stále využívají zkušenosti a znalosti svých rodičů, zejména maminek.

Jéžišmarja, určitě, protože neumím vařit. Co se týče vaření a celkově...praní zácloň a takový věci. (Františka 37)

Třeba to vaření...ještě kolikrát se na něco zeptám. (...) Ty rodiče mají zkušenosti s tím vařením takový, že třeba v tom životě vařili víc než dnešní mladý lidi, tak si myslím, že to mají víc jako tak zakořeněný, že si to třeba pamatují líp. (Lenka 52)

V jejich vztahu tedy nehraje roli fakt, že se rodič nachází v pozici seniora, ale že se nachází především v pozici rodiče a samotný věk a ve skutečnosti ani míra znalostí či zkušeností zde nejsou tolik podstatné. Forma vztahu dvou po sobě následujících generací se tak výrazně liší od vztahu jedinců vzdálených od sebe ob jednu generaci.

Přesto, že potřebnost seniorů z hlediska získávání rad a zkušeností se liší v závislosti na vztahu generací, důležití jsou senioři pro všechny respondenty z téměř totožných důvodů. Důvody, proč by se respondenti bez svých rodičů/prarodičů neobešli, se vyskytují v psychické rovině. Považují je za důležitou součást rodiny, od které se jim dostává opory a se kterou jsou spojeni pevnou citovou vazbou. Toto rodinné pouto je opět silnější v případě respondentů vůči jejich rodičům, z nichž někteří svůj vztah k rodičům popisují velmi upřímně.

Asi protože tu je, protože až jednou tu nebude, tak nemůžu asi říct konkrétně, co mi bude chybět, ale prostě je to tvoje to asi nejbližší kromě potom třeba tvý rodiny, tvých dětí, tak je to furt to nejbližší a i když jsem ní kolikrát třeba nazlobená a nesouhlasím s jejíma názorama a podobně, tak furt to tam je, to citový, je tam to velký pouto no. (Karolína 50)

Nejdůležitější je to, že cejtíš, že je ještě máš, že je to vlastně nejbližší člověk. Že vůbec ten pocit, že máš někoho, kdo je ti nejbližší a komu nemusíš nějak moc něco předstírat nebo si vymýšlet. Že když potřebuješ něco říct, tak to řekneš tak, jak to je...ten pocit, že máš ke komu kdykoli, za jakýchkoli okolností, bez ohlášení, prostě s jakýmkoli problémem, že můžeš přijít a necítíš se, jako že obtěžuješ vlastně, to u jinýho člověka necítíš než u těch rodičů. (Lenka 52)

Respondenti mladších kategorií, kteří hovoří o svých prarodičích, svůj vztah k nim a důvod potřebnosti již nepopisují tak vřele, ale citové pouto jako důvod uvedli

všichni. Františka (37) jako jediná uvedla, že své rodiče potřebuje také z důvodu finanční podpory a Ivan (34) je zase svým rodičům vděčný za hlídání vnoučat.

Výpovědi ze strany seniorů ohledně čerpání rad a zkušeností se jednohlasně shodují. Na jedné straně potvrzují výpovědi respondentů z pozic vnoučat, na druhé straně se však neztotožňují s odpověďmi respondentů, kteří zastávají roli dětí. Všichni respondenti z nejstarší věkové kategorie totiž tvrdí, že jejich děti ani vnoučata si k nim pro rady nechodí a jejich zkušenosti nepotřebují, neboť si v dnešní době vše jednoduše zjistí sami. Spíše naopak si sami senioři často nechávají od svých dětí či vnoučat poradit. Tento paradox můžeme vnímat buď jako skutečnost, že dotázaní senioři opravdu nemají takové děti či vnoučata, které by jejich rady a zkušenosti ocenily, nebo se může jednat o situaci, kdy senior sám popírá svou potřebnost.

Analogické výsledky přinesly také výpovědi seniorů ohledně životní důležitosti, kdy si Pavla (75) i Radka (83) myslí, že už pro nikoho (tudíž ani pro své děti a vnoučata) důležité nejsou. Stanislav (65) a Tomáš (66) sice nějaké důvody uvedli, ale citová vazba a to, že za nimi jejich děti či vnoučata mohou kdykoliv s čímkoliv přijít, mezi nimi nebyly. Jako důvody, proč jsou pro své děti či vnoučata důležití, uvedli finanční podporu a hlídání vnoučat.

4.2.3 Podoby projevů úcty vůči seniorům

Na potřebnost a důležitost seniorů nyní navážu tím, jak jim respondenti jejich cenné rady, zkušenosti či hlídání vnoučat a finanční podporu oplácí, a to konkrétně jak se v jejich vztahu projevuje to, že si jich váží - jaké projevy úcty vůči nim provádějí.

Podoby projevů úcty vůči seniorům ze strany respondentů rozliším na úctu vůči seniorům, kteří jsou součástí respondentovy rodiny, a úctu vůči seniorům cizím. Úcta ke starým lidem v rámci rodiny by měla být samozřejmostí a prováděna na základě ochoty a citového pouta. Možností, jak rodina může podporovat své příbuzné ve stáří, je mnoho. Důležité je být s nimi v kontaktu, projevovat o ně zájem a těšit je svými návštěvami. Sociální vztahy jsou pro člověka ve stáří velmi důležité, neboť v tomto životním období jedinec potřebuje cítit, že není sám a že se má o koho opřít. Františka (37) ve svém vztahu k rodičům považuje za velmi důležitou psychickou podporu. Své rodiče se snaží často chválit, podporovat a povzbuzovat.

Tak se je snažím nějakým způsobem podpořit v té duchovní rovině, po té psychický stránce. Aby se zasmáli, že to bude dobrý a podobně. (...) Já si myslím, že ten člověk zase ještě když může, nemá velké problémy, tak nechat ho v tom, podporovat ho v tom, aby si zase nepřišel, že je k ničemu, že je starší, že už na to nemá. (Františka 37)

Podobné názory má Lenka (52), která vyjmenovává mnoho důvodů, jak své mamince dává najevo, že si jí váží, ale za hlavní považuje, aby byla co nejméně sama.

Hlavní pomoc je ta, že třeba v takových nějakých situacích, kdy je možnost, aby ten člověk nebyl sám, tak třeba zajistit, aby nebyl sám. Buď bejt s ním, nebo naopak pozvat zase ho k sobě, nebo s ním občas prostě někam zajít, aby teda měl nějaký rozptýlení. (Lenka 52)

U mužů jsou časté projevy úcty také ve formě fyzické pomoci, kdy například Jan (31) pomáhá své babičce v domácnosti s různými opravami a renovacemi v bytě. Miloš (57) už o oba své rodiče přišel, ale v minulosti jim pomáhal zejména s fyzickou prací na zahradě u rodinného domu a vozil je autem na úřady či k doktorům.

Nejmladší generace s prarodiči takové silné pouto nemá jako prostřední a starší generace se svými rodiči, a tak nebyly jejich výpovědi tak láskyplné a podrobné. Na dvou způsobech, jak lze svým prarodičům dát najevo, že si jich váží, se shodli všichni respondenti nejmladší věkové kategorie. Uvedli, že se je snaží často navštěvovat a při těchto návštěvách jsou na ně milí a zeptají se jich, zda nepotřebují s něčím pomoci.

Zástupci nejstarší generace uvedli, že projevy úcty vůči jejich osobě mají podobu pomoci. Všichni respondenti z této kategorie bez váhání uvedli, že kdykoliv potřebují s něčím pomoci, stačí říct a jejich potomci jim vyhoví. Jako projev úcty uvedli také to, že si na ně děti a vnoučata vzpomenu a potěší je o narozeninách a svátcích.

Projevy úcty vůči seniorům mimo rodinný kruh můžeme na základě odpovědí respondentů rozdělit na dva druhy:

- Kauzální forma úcty
- Samovolná forma úcty

Fungování prvního druhu, jak už název napovídá, můžeme formulovat zákonem kauzality mající vždy dvě složky - příčinu a následek. Každý z projevů úcty spadající do této kategorie je následkem, neboť následuje bezprostředně po nějaké činnosti, kterou vykonal senior (příčina). Příčinou rozumíme, když senior nastoupí do autobusu, kde není volné místo - následnou reakcí je uvolnění místa někým mladším. Kauzální

druh úcty je založen na nějaké fyzické činnosti a spadají sem tyto typické projevy úcty vůči starým lidem - pouštění sednout, pouštění do dveří, podání spadlé věci, pomoc přejít silnici, pomoc s těžkým nákupem a podobně. Jsou to činnosti, které člověk může provádět bezmyšlenkovitě, s určitou samozřejmostí. Jedná se o situace, u kterých můžeme odhadnout jejich průběh, jelikož k nim dochází opakovaně na základě stejných vzorců. Pokud známe vzorec takové situace, známe i vzorec reakce na ni. Proto v takových situacích okamžitě víme, jak zareagovat. Víme, že seniora v prostředku hromadné dopravy bychom měli pustit sednout, že bychom seniorovi měli dát přednost do/ze dveří a podobně. Tyto situace na základě opakování se získaly jistou automatickostí. Zjednodušeně ten, kdo je k těmto způsobům vychováván a má v sobě takové činnosti zakořeněné, stačí, aby viděl do autobusu nastoupit seniora, a okamžitě takřka bez přemýšlení vyskakuje na nohy a nabízí mu své místo. Jeho reakce je tak automatická, že o ní nemusí vůbec přemýšlet.

Na tomto místě mohu propojit informace získané od respondentů z rozhovorů s mými poznatky z pozorování. Všechny projevy úcty, které jsem při pozorování zaznamenala - pouštění seniorů sednout v dopravních prostředcích, zabránění zavření dveří u metra, pohlídání kabátu či zvážení zboží v supermarketu - spadají do kauzální formy úcty, neboť souvisí s určitou fyzickou činností a následují po seniorově jednání, na které nesenior zareagoval. Nejedná se tedy o činnosti, které by člověk vykonal bez předchozího impulsu.

Tyto projevy úcty vůči seniorům založené na fyzické činnosti zmiňovali všichni zástupci nejmladší věkové kategorie. Pouze Čeněk (19) uvedl navíc ještě jeden faktor - zdvořilost. Tím se dostávám ke druhému typu projevu úcty - samovolnému, jež se nachází v abstraktní rovině, neváže se k žádné fyzické činnosti, ale vychází z myšlení lidí, které se následně promítá do jejich chování. Zásadní rozdíl oproti předchozímu typu projevů úcty je v jeho neautomatizaci. Zde neznáme vzorce situací (příčin), ke kterým bychom si mohli přiřadit odpovídající vzorce následných reakcí (následků). Tato forma úcty totiž nemá příčinu v žádné předchozí činnosti, na kterou by reagovala. Činnosti odpovídající tomuto typu úcty zmiňovali respondenti prostřední, starší i nejstarší generace, kteří činnosti předchozího typu úcty považují za úplné samozřejmosti a základní věci, o kterých skoro nemá cenu se zmiňovat.

To už beru jako spíš za samozřejmost no...je to už tak jako, že by se o tom snad už ani nemělo nějak diskutovat. (Lenka 52)

Někomu přidržet dveře...nebo odnést tašku...to jsou základní věci, který by měl dělat každej. Takovýhle maličkosti, vlastně od toho se to odvíjí.
(Tomáš 66)

Projevy samovolného druhu úcty mají pilíř ve slušném chování. Lidé by se o starých lidech neměli vyjadřovat špatně, neměli by k nim být hrubí či se jim posmívat. Důležité lidské vlastnosti, které jsou v souvislosti se starými lidmi potřebné, jsou trpělivost, tolerantnost a empatie. Z chování ostatních k seniorům by nemělo vyznívat, že jsou bráni jako přítěž, že překáží.

Celkově nějaký hrubý vyjadřovaný se mi o těch starých lidech nelíbí, když se někdo o nich vyjadřuje špatně. Nebo se mi nelíbí, jak si někdo myslí, jak jsou prostě ty starý lidi jakoby snadným terčem, třeba pro zloděje... Nebo nějaké prostě posměch. (Eva 30)

No určitě tím, že asi bysme jim neměli až tak dávat najevo, že jsou starý a nemožný a překáží třeba, ať už někde v obchodě ve frontě nebo na ulici, kdy se zastaví a přemýšlí nebo něco hledají v tašce. (Karolína 50)

Samovolná forma úcty je obtížně pozorovatelným jevem, a to z toho důvodu, že se nejedná o činnosti, které děláme a které jsou snadno zaznamatelné, ale jedná se o spíše o ty činnosti, které bychom dělat neměli (chovat se hrubě, posmívat se,...). Takové chování je nápadnější a tím pádem snáz zaznamatelné právě ve své negativní formě.

4.2.4 Důvody projevů úcty vůči seniorům

Důvody projevů úcty můžeme dle výpovědí respondentů klasifikovat na čtyři oblasti:

- Společenská norma
- Slabost
- Hrdinství
- Reciprocita

První oblast se vyznačuje dodržováním nějakých společenských norem a zahrnuje důvody jako je slušnost, etiketa, samozřejmost, společenská nutnost a výchova.

Jsou z domova k tomu vedený nebo je už doma nějak ta rodina k tomu připravovala...protože nikdo jinej by je to asi nenaučil. Nebo jsou zvyklý už

třeba, když vidí, že jejich rodiče projevují úctu svým rodičům...tak to dělají ty děti taky tak. (Radka 83)

Důvody ve druhé oblasti spojují seniory s takovými, kteří potřebují ulehčit práci, protože jsou slabí a mají to těžší, za svůj stav nemohou a často se setkávají s lítostí. Jsou to tedy důvody citové.

Třeba mi jich je i líto kolikrát, že teda někde třeba tápaj, ať už u autobusový zastávky, nebo v obchodě loví peníze nebo něco, tak je mi jich líto, že si neumí poradit v určitých nějakých situacích. (Karolína 50)

První a druhý důvod úcty se vztahuje také k mým zjištěním z pozorování. Důvody (nejen) pouštění sednout v dopravních prostředcích jsem rozdělila na důvod na základě pomoci a důvod na základě úcty. Tyto mnou vyzporované příčiny jsou v souladu s výpověďmi respondentů uvedenými během rozhovorů. Důvod na základě pomoci se shoduje s důvodem na základě slabosti, neboť v obou případech se jedná o pomoc seniorovi kvůli ušetření jeho námahy či bolesti. Druhým důvodem zjištěným při pozorování byl důvod na základě úcty ke stáří. Ten bychom mohli ztotožnit s důvodem společenské normy, kterou zmiňovali respondenti v rozhovorech, jelikož v obou případech nemusí být senioři vnímáni jako nemohoucí, kteří vyžadují nějakou pomoc.

Třetí oblast se vyznačuje důvody, které seniory vyzdvihují jako ty, kteří za svůj život mnohé zažili, vytvořili nějaké hodnoty pro budoucí generace a vychovali potomky, čímž mají mnohé zásluhy.

Vlastně i to, že si tím životem prošli a neměli to třeba ani nejlehčí.
(Barbora 17)

Oni už vytvořili nějaký hodnoty a z těch hodnot ty mladý žijou.
(Miloš 57)

Poslední, čtvrtá oblast, se dá shrnout jedním citátem - Chovej se k ostatním tak, jak chceš, aby se chovali oni k tobě. Toto tvrzení však v tomto případě nevyjadřuje očekávané chování v přítomnosti, ale do budoucna. Mnoho lidí se totiž k seniorům chová s úctou z toho důvodu, že nějak podvědomě očekávají, že se jim jejich dobré chování v budoucnu vrátí, až budou staří a budou ho také potřebovat.

Děláme to taky se záměrem - pokud to děláme my, tak se nám bude dít ve stáří taky, takže je to myšlený na tu budoucnost. (Ivan 34)

Všechny čtyři oblasti se samozřejmě prolínají a málokdo by svůj názor dokázal zařadit jen do jedné z kategorií. Co se týče jednotlivých věkových kategorií, věk respondentů a jejich výpovědi nevykazují žádné známky souvislosti. Zmíněné důvody budou porobeny detailnějšímu rozboru v následující analytické části.

5 Analytická část zjištění

V analytické části naváží na stanovené výzkumné otázky a na základě získaných dat z pozorování a rozhovorů se na ně pokusím najít odpověď.

- 1) *Jakými způsoby je seniorům vyjadřována úcta?*
- 2) *Jsou senioři vnímáni jako hrdinové, kteří si úctu zaslouží, nebo jako slabí, kteří úctu potřebují?*

Při hledání odpovědí budu vycházet zejména z informací, které jsem již uvedla v deskriptivní části. Pomocí odpovědí respondentů jsem určila čtyři typy důvodů, na základě nichž lidé projevují úctu starým lidem či si myslí, že by jim úcta měla být projevována. Jednalo se o:

- a) Společenská norma = slušnost, etiketa, společenská nutnost, výchova
- b) Slabost = lítost, senioři jsou slabí, potřebují ulehčit práci
- c) Hrdinství = senioři toho mnoho zažili, mají zásluhy, vytvořili hodnoty
- d) Reciprocita = očekávání stejného chování v budoucnu

Nejdříve se pokusím rozebrat jednotlivé formy zvláště v jejich čisté podobě, což pomůže k uvědomění si pravé podstaty jednotlivých odůvodnění typů úcty.

V prvním případě je úcta k seniorům odůvodňována jako samozřejmost. Lidé tím pádem nemusí k seniorům zaujímat specifický vztah, od kterého by se následná úcta odvíjela. Seniorsy nevnímají ani jako méněcennou složku společnosti, přistupují k nim zcela neutrálně. Úctu k nim v sobě mají již zažitou a zakořeněnou na základě výchovy, takže ani nemusí přemýšlet o její podstatě. Takoví lidé mají naučeno a již zautomatizováno, že senior je někdo, komu se úcta má projevovat, neboť je to takto nastaveno společností a jedná se o uznanou a již vžitou morální normu, která je brána jako běžná a není třeba o ní diskutovat. Typickým projevem úcty tohoto typu je pouštění seniorů sednout. V prostředcích hromadné dopravy v Praze, kde jsem uskutečňovala svá pozorování, je tento jev na denním pořádku. Využívání hromadné dopravy je zde i pro seniorsy dojíždějící například k lékařům nezbytné, a proto se s nimi při cestování setkáváme neustále. V závislosti na vyšší koncentraci lidí v prostředcích pražské hromadné dopravy se zvyšuje také frekvence pouštění seniorů sednout. Právě díky vysoké frekvenci tohoto jevu to mají lidé již naučené a zautomatizované, proto

málokdy dochází k situacím, že by někdo starého člověka vědomě nepustil sednout. To v rozhovoru zmiňuje Radka (83), která do Prahy dojíždí na lékařská vyšetření.

V Praze v metru se to děje. Když s XXX jedeme do Prahy a je metro plný, vždycky nás někdo pustí. Málo se stane, že by nás nepustili. Ale to jsme vždycky říkali - to v těch autobusech jako okresních takhle nějak není, ale v tý Praze v tom metru to funguje. (Radka 83)

Ve druhém případě lidé za touto morální normou vidí něco více. Nevidí pouze určitou část společnosti, kterou posuzují jen podle vzhledu a chování. Za maskou vrásčitého shrbeného seniora pohybujícího se pomalu a o holi vidí člověka, jež má z mnoha důvodů těžší a náročnější život než mladší zbytek populace. Mnoho mladých lidí si okolnosti stáří vůbec neumí představit, neboť si je v jiném věku snad ani představit nelze, dokud je člověk nepocítí na vlastní kůži. Lidé, kteří zastávají tento důvod, se však do pocitů starých lidí umí alespoň vcítit a snaží se je pochopit. Dokáží si uvědomit, že tak, jak se staří lidé chovají, je ze značné části způsobeno jejich věkem a většina problémů jak fyzických, tak psychických, je v určitém věku již nevyhnutelná, proto jim v tomto směru nepřikládají žádnou vinu, naopak vůči nim pocítují empatii a často i lítost. Tento druh úcty lze také propojit s mými poznatky z pozorování, a to s důvodem úcty na základě pomoci, kdy například muž pomohl seniorce nastoupit do metra, či zdravotní sestra pohlídala pacientce kabát. V obou případech nebyla taková činnost nezbytná, ale lidé ji provedli s dobrým úmyslem ve snaze pomoci starému člověku.

V případě takzvaného „hrdinství“, jak jsem pojmenovala třetí důvod úcty, je na seniory nahlíženo jako na určité hrdiny, kteří toho v životě mnoho zažili, ať už dobrého či zlého, a úctu si z toho důvodu zaslouží. Někteří lidé k seniorům právě z těchto důvodů vzhlíží, neboť je považují za zkušenější a moudřejší, kteří se v životě zvládli poprat s množstvím obtížných situací, překonat mnohá úskalí a podílet na vytváření hodnot pro budoucí generace, ač někteří méně a někteří více. Vzhlížejí k nim zejména z toho důvodu, že měli život v mnoha ohledech náročnější než dnešní mladá generace.

Poslední příčina projevů úcty je založena na reciprocitě, kdy věříme v to, že konání dobrých skutků se nám v budoucnu ve stejné podobě vrátí. Z tohoto důvodu projevujeme úctu starým lidem, protože doufáme, že naše dobré chování se vyplatí a v budoucnu, až budeme staří my, nám lidé také budou projevovat úctu. S tím souvisí

uvědomění si, že stárí je pro nás nevyhnutelné a každý si jím v životě musí projít. Každý jednou bude starý a bude si přát, aby se k němu mladší chovali tak, jak se on nyní chová ke starším.

Některé důvody respondenti uváděli samostatně, v jejich čisté podobě, některé naopak uváděli ve vzájemných kombinacích. Respondenti uváděli jeden až tři důvody, přičemž jednotlivé důvody i jejich kombinace byly velmi různorodé. Nejčastější kombinací, která se však opakovala u pěti respondentů, byla kombinace společenské normy + reciprocity. Respondenti tak uváděli především slušnost a to, že je k tomu někdo vychovaný, jako hlavní důvody úcty, spolu s tím, že jednou také budeme staří. Zdůraznili také, že rodiče by ke slušnému chování vůči starým lidem měli vést své potomky, aby společnost fungovala.

No tak to už by byl asi tady úplnej chaos teda, kdyby ti mladí...nebo vůbec úctu vůči sobě bysme neměli...pořádek nějaký tady musí být žejo.
(Stanislav 65)

Vzhledem k položené výzkumné otázce se nyní budu podrobněji zabývat druhým a třetím důvodem úcty a na základě rozhovorů rozeberu, v jakých podobách a kombinacích se v rozhovorech objevovaly a jaký to může mít význam.

Z rozhovorů vyplynulo zajímavé zjištění. Respondentům byly položeny dvě zdánlivě stejné otázky mající však výrazně rozdílný význam. První z nich zjišťovala, z jakého důvodu lidé úctu starým lidem *projevují*, zatímco druhá se ptala na to, z jakého důvodu by ji lidé *projevovat měli*. Většina respondentů odpovídala na obě otázky obdobně a formulovala podobné důvody. Důvodem může být buď stejný názor na obě situace, nebo fakt, že se nad rozdílným významem obou otázek příliš nepozastavili a vnímali je totožně. U několika (4) respondentů však tento nenápadný rozdíl přinesl u obou otázek rozdílná tvrzení. Zajímavostí je, že v případě první otázky se u tří z těchto respondentů objevil důvod ten, že jsou respondenti slabší a úctu potřebují. Naopak u druhé otázky se u dvou z nich objevil naprostý protiklad - hrdinství, přičemž slabost už ve druhém případě nezmínil nikdo. Tento úkaz představuje velmi zajímavou skutečnost, neboť ukazuje, že respondenti si zřejmě jsou vědomi toho, že reálná podstata projevů úcty k seniorům je založena na vidině potřebnosti z důvodu slabosti až nemohoucnosti, avšak pravý důvod, proč bychom starým lidem měli projevovat úctu, podle nich spočívá ve vnímání jich jako hrdinů, kteří si úctu zaslouží.

Paradoxem, který se v rozhovorech objevil pouze dvakrát, ale určitě stojí za zmínění, je situace, kdy respondenti uvedli v rámci jedné odpovědi dvě protichůdná tvrzení, a to důvod úcty v podobě slabosti a zároveň v podobě hrdinství. Tuto kombinaci uvedla Barbora (17) a Pavla (75). Tato ambivalence v podobě užití vzájemných protikladů - slabosti a hrdinství - na první pohled poukazuje na rozporuplný vztah k seniorům.

Ne všichni jakoby můžou nebo jsou na tom tak dobře, že jako by v tom autobuse zvládli stát, žejo...a vlastně i to, že si tím životem prošli a neměli to třeba ani nejlhčí...určitě jakoby něco udělali pro tu společnost, žejo, dávají nám ty rady... (Barbora 17)

Z citovýho takovýho nějakýho, ta slušnost a citový takový, co ta rodina dá...taky je mi líto nějaký babičky o berli, když sotva jde. (...) I kdyby nic neudělali, tak si to zaslouží, protože k tomu mají určitě důvod...jsou to členové společnosti, žili tady, někdo i něco dobrýho pro společnost udělal, někdo třeba méně no... (Pavla 75)

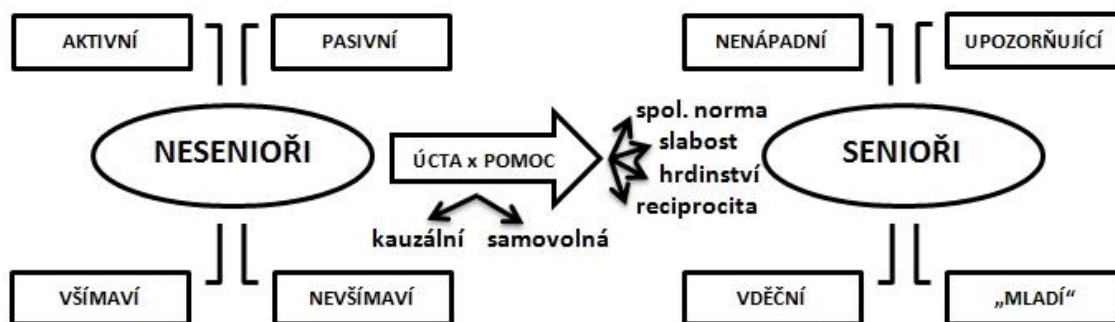
Vysvětlení tohoto zdánlivě nelogického spojení dvou protikladů v jednom argumentu je nicméně jednoduché, jelikož ve skutečnosti tyto jediné dvě respondentky nahlédly na seniory z jiné a širší perspektivy než zbývající respondenti. Uvědomily si totiž, že seniory lze vnímat dvojím způsobem zároveň, neboť jednotlivé důvody úcty se nevztahují ke stejné části seniorova života a ani ke stejné složce jeho osobnosti. Úcta na základě hrdinství se nemůže vztahovat k seniorově aktuálnímu životu, neboť ve stáří už většina lidí žádné hrdinské činy neprovádí. Pojetí seniora jako hrdiny totiž odkazuje na jeho dosavadní život, než dospěl do vývojové fáze stáří. Apeluje tak na činy v průběhu dřívějšího období jeho života, přičemž status hrdiny si s sebou nese až do stáří. Vnímání seniorů jako slabých následně odkazuje naopak na jejich současný stav, kdy se navzdory svým zásluhám v průběhu života, moudrosti a zkušenostem dostali do fáze, kdy je slabost a zranitelnost její nevyhnutelnou součástí. Slabost a hrdinství spolu mohou paralelně existovat také z druhého důvodu, jelikož slabost se vztahuje zejména k fyzické stránce člověka a hrdinství odráží naopak myšlení člověka, které u některých seniorů nemusí být stářím vůbec negativně ovlivněno.

Když shrnu uváděné odpovědi a odfiltruju z nich pouze zmínky o slabosti a hrdinství a ostatními důvody úcty už se nebudu zabývat, vznikne jednoduchá statistika. Kombinaci slabosti i hrdinství uvedly, jak jsem již zmínila, dvě respondentky, samotnou slabost celkem šest respondentů a hrdinství dva respondenti. V názorech

respondentů tím pádem slabost převažuje nad hrdinstvím a odpověď na druhou výzkumnou otázku mohu tedy shrnout do tvrzení, že mnou dotázanými respondenty jsou senioři vnímáni spíše jako ti slabí, kteří úcty potřebují, než jako hrdinové, kteří si úcty zaslouží.

Při odpovědi na první výzkumnou otázku budu vycházet ze zjištění z rozhovorů i z pozorování. Na základě zjištěných dat může být seniorům projevována úcta kauzálně na základě předchozího podnětu, a to ve formě fyzických činností vyjadřujících pomoc či úctu, nebo samovolně ve formě slušného chování bez nutných předchozích impulsů.

Uvedená zjištění, a to jak z pozorování, tak z rozhovorů, přehledně shrnuje následující schéma, jehož obsahem je typologie neseniorů a seniorů, formy a důvody úcty.

Obrázek 1. Typologie neseniorů, seniorů a úcty.

6 Diskuze

Diskuzi strukturuji do pěti oblastí, v nichž budu srovnávat svá zjištění s informacemi v odborné literatuře, na kterou odkazuji v teoretické části. První oblastí je představa seniora a stáří dle mých respondentů, následuje smýšlení nejstarší generace o stáří, další část se týká určení počátku stáří, následují formy úcty a v poslední oblasti se věnuji důvodům projevů úcty.

1) Představa seniora a stáří

Na základě zjištění z rozhovorů se výpovědi respondentů ohledně představy seniora daly rozlišit na neutrální a negativní představu, přičemž neutrální pojetí seniorů zastávali respondenti nejmladší věkové kategorie a zakládali je na vizuálních charakteristikách. Respondentům v tomto věku se v souvislosti se starým člověkem vybavili primárně jejich prarodiče, se kterými totiž v rámci starých lidí přichází do styku nejčastěji a jakožto součást rodiny je nevnímají negativně. O tom hovoří také Haškovcová, která tvrdí, že mladí lidé „většinou mají velmi hezký vztah k seniorům svým, tedy k vlastním babičkám a dědečkům, ale ostatní, tedy anonymní senioři jim většinou nějakým způsobem »vadí« [Haškovcová 2012: 11]. Skutečnost, že cizí seniory mladá generace vnímá negativně, se v mých rozhovorech neobjevila přímo, ale negativně bylo vnímáno stáří obecně, a to všemi věkovými kategoriemi. To znamená, že na rozdíl od starého člověka, stáří už si nejmladší generace se svými prarodiči nespojovala, ale pojala ho všeobecně.

Negativně založené představy seniorů a stáří ze strany respondentů převažovaly nad těmi pozitivními, což se shoduje se současnou situací, kdy je v negativním duchu podoba stáří veřejně prezentována a smýšlení jedinců o stáří tak značně ovlivňuje, neboť jak tvrdí Sak a Kolesárová, „současné stáří je modelováno společností, která adoruje mládí a jeho atributy“ [Sak, Kolesárová 2012: 14]. Haškovcová například uvádí, že s negativním vnímáním stáří a seniorů se můžeme setkat téměř kdekoliv. „Stačí se podívat kolem sebe: s přehlížením, neverbálními projevy nelibosti až odporu, někdy dokonce se slovními projevy nespolečenské a nevalné úrovně se setkáváme tehdy, když se senior objeví tam, kde v zásadě „překáží“ a kde vlastně nemá být. Na ulici, v obchodech, na úřadech, ve veřejných dopravních prostředcích“ [Haškovcová 2010: 36]. Zjištění z mých neúčastněných pozorování však toto tvrzení popírají, neboť já jsem se během nich s žádnými negativními projevy vůči seniorům nesečkala, a proto

zřejmě nejsou tak časté, jak se mnohdy uvádí. Důležitým faktem je, že i přes to, že při charakteristice seniorů jsou vyzdvihovány zejména ty nepříznivé vlastnosti, neznamená to, že se lidé k seniorům musí zákonitě i v negativním duchu chovat. Respondenti se tak o seniorech a stáří vyjadřovali převážně v negativních souvislostech, avšak úctu k nim považovali všichni za důležitou až samozřejmou.

2) Smýšlení nejstarší generace

O stáří se negativně vyjadřovala také nejstarší generace, která toto období prožívá, a nepříliš pozitivní smýšlení mladších generací tak nijak nevyvrátila. Jedinou výjimkou mezi respondenty byl Tomáš (66), kterého jsem ve zjištěních z pozorování přirovnala k „mladému“ typu seniora, jelikož sám o sobě jako o seniorovi nesmýšlí. Ron hovoří o popírání stáří, které vychází ze snahy starých lidí stát se součástí skupin lidí středního věku tím, že stáří oddalují a vyhýbají se mu tak dlouho, jak jen je to možné. [Ron 2007: 660] Tuto teorii bych mohla přirovnat právě k Tomášovi (66), který se ani v důchodu nepřestal aktivně věnovat sportu, jemuž zasvětil celý svůj život. V jeho případě tak může docházet k popírání stáří, kdy se na základě provozování sportovních aktivit udržuje v kondici a snaží se stárnutí oddálit věnováním se sportu tak dlouho, jak to bude možné.

Respondenti nejstarší generace uváděli, že už nejsou pro nikoho potřební a užiteční. Na základě mých zjištění nelze určit původ takového smýšlení, neboť se může jednat o skutečnost, kdy tito senioři opravdu nemají takové děti a vnoučata, pro které by byli potřební, nebo se může jednat o situaci, kdy svou potřebnost popírají. Vzhledem k informacím v literatuře, která se touto problematikou zabývá, mohu tuto skutečnost aplikovat na teorii Warda [1977], podle něhož si staří lidé snižují sebevědomí tím, že se poddávají stereotypům týkajících se stáří. Důvěru v sebe sama mohou narušovat také vlastně zkonstruovanými předsudky o stáří, které si v průběhu života vytvořili a následně jim podléhají. [Stuart-Hamilton 1999: 161]

3) Vymezení počátku stáří

V souvislosti s vymezením počátku stáří lze na základě výpovědí rozdělit názory respondentů do tří skupin. První skupina byla schopna určit konkrétní věk, zatímco druhá skupina kladla důraz na individualitu u každého jedince a třetí skupina byla kombinací těchto dvou pohledů. Toto rozdělení lze aplikovat na druhy stáří, o kterých hovoří například Čevela. Nejsnáze určitelné je kalendářní stáří, které však opomíjí

individuální okolnosti u každého jedince. Čevela dále definuje také stáří biologické, které se odvíjí zejména od fyzického stavu člověka. Je tak spojeno s fyziologickými změnami, které u člověka vlivem stárnutí nastávají a které se podepisují na jeho zdravotním stavu, výkonnosti, vzhledu a chování. Biologické stáří vedle fyzických aspektů zahrnuje také psychickou složku v podobě subjektivního vnímání svého stavu. [Čevela et al. 2012: 25] Většina respondentů ve svých výpovědích kombinovala stáří kalendářní i biologické. Respondenti totiž sice dokázali uvést konkrétní číslo, které podle nich určuje počátek stáří, nicméně své odpovědi doplňují tvrzeními, ve kterých kladou důraz zejména na fyzický stav člověka, způsob života a další individuální okolnosti, které se u každého jedince liší. Pro počátek stáří podle nich věk určitou roli hraje, avšak stejně tak ostatní faktory. Můj výzkum potvrdil také tvrzení Saka a Kolesárové, kteří uvádí, že s rostoucím věkem člověk obvykle hranici stáří postupně oddaluje. „Pravděpodobně, jak se člověk blíží stáří, chce ho oddálit, a to se děje posunutím jeho věkové hranice“ [Sak, Kolesárová 2012: 26]. U mých respondentů (až na výjimky) určovala nejmladší a prostřední věková kategorie nižší hranici počátku stáří než kategorie starší. U nejmladší a prostřední věkové kategorie se hranice počátku stáří pohybovala v rozmezí od 60 do 65 let, zatímco u starší generace již překročila 70 let.

4) Formy úcty

Na základě rozhovorů jsem dospěla ke klasifikaci úcty na kauzální a samovolnou, kdy kauzální vychází z nějakého předchozího impulzu, na který jedinec reaguje. Je založena na fyzické činnosti a řadí se sem běžné projevy úcty jako je pouštění seniorů sednout, pouštění jich první do/ze dveří, podání spadlé věci či další aktivity. Kauzální forma úcty je typická pro nejmladší věkovou generaci. Do této formy spadají také všechny projevy úcty, které jsem zaznamenala při pozorování. Druhou formou úcty je úcta samovolná, která se nevztahuje k žádné fyzické činnosti a nenásleduje po žádném předchozím impulsu. Samovolná forma úcty se projevuje v tom, jakým způsobem se seniory jednáme. Jednání s úctou vychází ze slušného chování k seniorům, z trpělivosti, empatie a zejména z toho, že seniory nepovažujeme za přítěž či překážku.

Sung na základě svého výzkumu určuje dvě skupiny forem respektu vůči seniorům, a to angažované a symbolické formy. Mezi angažované formy patří pečovatelská úcta v podobě poskytování péče seniorům a poradenská úcta zahrnující diskutování s nimi o různých záležitostech a radění se s nimi. Druhá skupina,

symbolické formy, pak zahrnuje naslouchací úctu v podobě naslouchání starším a poslouchání jich, zdravicí úctu v podobě zdravení, slovní úctu obsahující slušné chování a přednostní úctu v podobě dávání přednosti. [Sung 2004] Já jsem výsledky svého výzkumu pojala odlišně a rozlišila pouze dvě formy úcty. Pokud bych však ze Sungova výzkumu vycházela, došla bych k podobným výsledkům, jelikož takové druhy respektu, které Sung zmiňuje, se ve výpovědích mých respondentů také vyskytují. Přesto mohu své výsledky k tomuto výzkumu částečně vztáhnout, jelikož Sungova skupina symbolických forem by se dala připodobnit k mnou nazvané samovolné úctě, neboť pro obě tyto formy je základem slušné chování plynoucí zejména z vyjadřování jedinců a jejich kladnému vztahu k seniorům.

5) Důvody projevů úcty

Poslední oblastí zjištění, ke kterým jsem dospěla, jsou čtyři důvody projevení úcty. Jedná se o důvod založený na respektování společenské normy, důvod vycházející z toho, že seniory vnímáme jako slabé jedince potřebující pomoc, či naopak jako hrdiny zasluhující uznání, a o důvod založený na reciprocitě. Po roztrídění a shrnutí jednotlivých odpovědí vyšlo najevo, že seniorům je úcta projevována spíše z toho důvodu, že jsou považováni za slabé a zranitelné, kteří úctu potřebují, než že je na ně nahlíženo jako na hrdiny, kteří si úctu zaslouží.

Feldman [1985] definuje tři hlavní normativní důvody, na základě nichž lidé pomáhají druhým a které platí také při péči o seniory v rámci rodiny. Hovoří o normě sociální odpovědnosti, normě spravedlnosti a reciproční normě. „Norma sociální odpovědnosti očekává, že lidé budou reagovat na legitimní potřeby druhých, kteří jsou na nich závislí, že budou pomáhat těm, kteří to potřebují“ [Jeřábek et al. 2013: 93]. Reciproční norma „předpokládá, že prosociální chování bude někdy v budoucnu odměněno. Zajímavé je, že čím více pomoci ten, která nyní pomáhá, dříve dostal, tím více pomoci je nyní ochoten poskytnout“ [Jeřábek et al. 2013: 93]. I přes to, že tyto důvody se vztahují k péči o seniory, dají se částečně aplikovat na mnou zjištěné důvody projevů úcty, jelikož jejich podstata je podobná. Norma sociální odpovědnosti by se dala připodobnit k úctě na základě společenské normy, jelikož u obou důvodů se jedná o situaci, kdy se jedinec rozhoduje na základě něčeho, co by se ve společnosti mělo dodržovat. Také reciproční normu bych mohla vztáhnout k mnou zjištěnému důvodu úcty, který nazývám také reciprocitou. U obou důvodů se jedná o to, že jak se k někomu chováme (chovali jsme se) my, tak se k nám budou ostatní chovat také.

Závěr

V této práci jsem se zaměřila na změnu postavení seniorů ve společnosti a s tím související jejich odlišné vnímání mladšími generacemi z hlediska úcty. Mým cílem bylo zjistit, jakými způsoby je seniorům vyjadřována úcta a z jakých důvodů. Pomocí nezúčastněných pozorování jsem určila typologii neseniorů a seniorů v prostředcích hromadné dopravy a stanovila dva důvody, proč ostatní cestující pouští seniory sednout, jimiž je úcta či pomoc. Tyto důvody byly následně aplikovatelné i na ostatní situace. Zjištění z pozorování jsem následně doplnila o polostrukturované rozhovory, na základě nichž jsem určila dvě formy úcty, kauzální a samovolnou, přičemž princip kauzální úcty se shodoval se situacemi, se kterými jsem se setkala při pozorování. Dalším zjištěním bylo odhalení čtyř důvodů projevení úcty nazvaných jako společenská norma, slabost, hrdinství a reciprocita. Pro zodpovězení druhé výzkumné otázky jsem se zaměřila pouze na slabost a hrdinství, přičemž jsem dospěla k závěru, že senioři jsou mými respondenti vnímáni spíše jako ti slabí, kteří úctou potřebují, než jako hrdinové, kteří si ji zaslouží.

Hlavní omezení výzkumu se vyskytují jak při nezúčastněných pozorováních, tak při polostrukturovaných rozhovorech. Jak jsem již uvedla u zjištění z pozorování, nezaznamenala jsem žádné negativní projevy vůči seniorům a naopak nejsnáze zaznamenaným projevem úcty bylo pouštění seniorů sednout v dopravních prostředcích. Z toho vyplývá, že úcta je pozorovatelná pouze v některých formách, které také často mohou znamenat pouze úctu předstíranou. Hlubší a upřímné projevy úcty jsou obtížně pozorovatelné, jelikož se často vyskytují v situacích, ke kterým nezúčastněný pozorovatel nemá přístup (například v rámci rodiny). Co se týče rozhovorů, zde je nutno brát v potaz omezení spočívající v sebeprezentaci respondentů, kdy jejich odpovědi nemusely být vždy plně upřímné a založené na pravdě, ale mohli je z důvodu vytvoření lepšího dojmu upravit. I přes tato omezení jsem však na základě svého výzkumu dokázala odpovědět na stanovené výzkumné otázky a dospět tak ke smysluplným zjištěním.

Má práce může být určitým přínosem jak pro sociologii, tak pro společnost. V první řadě přináší rozpracování druhů a důvodů úcty, na základě něhož poskytuje určité nahlédnutí do vztahů a postojů mladších generací k seniorům. Byla bych ráda, kdyby vedla alespoň k malému zamyšlení nad někdy velkou propastí mezi těmito dvěma světy - mládím a stářím. Není pro každého samozřejmé uvědomit si, že stáří je přirozeným pokračováním života každého z nás, proto bychom měli seniorům

projevovat náležitou úctu, neboť jsou součástí společnosti jako každý z nás. Neměla by to být jen úcta z lítosti a soucitu, ale také úcta, která vychází z váženosti a obdivu k této skupině lidí. V postoji mladé generace k té starší by se jistě v naší společnosti dalo mnohé změnit a zlepšit, což by bylo zajímavé téma k dalšímu zkoumání a diskuzi. Další výzkumy by se mohly také zaměřit na zkoumání úcty z geografického hlediska a odhalit, jaké existují rozdíly v postoji k těmto otázkám mezi lidmi z velkých a malých měst či vesnic.

Použitá literatura

- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. 1. vyd. Praha: Panorama.
- Azulai, A. 2014. Ageism and Future Cohorts of Elderly: Implications for Social Work. *Journal of Social Work Values*. 11 (2): 2-12.
- Barnett, M., Scaramella, L., Nepl, T., Ontai, L. & Conger, R. 2010. Intergenerational Relationship Quality, Gender, and Grandparent Involvement. *Family Relations*. 59 (1): 28-44.
- Bayer, K. 2005. Cosmetic Surgery and Cosmetics: Redefining the Appearance of Age. *Generations*. 29 (3): 13-18.
- Bengtson, V. 2001. Beyond the Nuclear Family. *Journal of Marriage*. 63 (1): 1-16.
- Čevela, R., Kalvach, Z. & Čeledová, L. 2012. *Sociální gerontologie: úvod do problematiky*. 1. vyd. Praha: Grada.
- Gray, Barbara. 1986. Status & Stereotypes-- Past & Present social attitudes to old people in western society. *Social Policy*. 20 (2): 153-168.
- Haboush, A., Warren, C., Benuto, L. & Randall, S.. 2011. Beauty, Ethnicity, and Age. *Sex Roles*. 66 (9/10): 81-96.
- Halliwell, E. & Dittmar, H.. 2003. A Qualitative Investigation of Women's and Men's Body Image Concerns and Their Attitudes Toward Aging. *Sex Roles*. 49 (11/12): 675-684.
- Haškovcová, H. 2010. *Fenomén stáří*. Vyd. 2., podstatně přeprac. a dopl. Praha: Havlíček Brain Team.
- Haškovcová, H. 2012. *Sociální gerontologie, aneb, Seniori mezi námi*. 1. vyd. Praha: Galén.
- Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Vyd. 1. Praha: Portál.
- Hrozenská, M. & Dvořáčková, D. 2013. *Sociální péče o seniory*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing.

- Jeřábek, H. a kol. 2013. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Josyula, L. & Lyle, R. 2013. Cross Cultural Comparison of Attitudes towards Aging and Physical Activity. *World Cultures*. 19 (1): 1-18.
- Lee, Y. 2009. Measures of Student Attitudes on Aging. *Educational Gerontology*. 35 (2): 121-134.
- Longino, C. 2005. The Future of Ageism. *Generations*. 29 (3): 79-83.
- Lundholm, E. & Malmberg, G. 2009. Between Elderly Parents and Grandchildren: Geographic Proximity and Trends in Four-Generation Families. *Journal of Population Ageing*. 2 (3-4): 121-137.
- Montepare, J. & Lachman, M. 1989. "You're only as old as you feel". *Psychology and Aging*. 4 (1): 73-78.
- Mueller, M. & Elder, G. 2003. Family Contingencies Across the Generations. *Journal of Marriage and Family*. 65 (2): 404-417.
- Mühlpachr, P. 2004. *Gerontopedagogika*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita.
- Neugarten, B. & Neugarten, D. 1996. *The meanings of age: selected papers of Bernice L. Neugarten*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ondrušová, J. 2011. *Stáří a smysl života*. Vyd. 1. V Praze: Univerzita Karlova.
- Petrová Kafková, M. *Mezigenerační solidarita ve stárnoucí společnosti*. [online]. [cit. 22. 4. 2015]. Dostupné z: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/110215114410.pdf>
- Petrová Kafková, M. 2013. *Šedivějící hodnoty? Aktivita jako dominantní způsob stárnutí*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Riley, M. & Foner, A. [1968-72]. *Aging and society*. New York: Russell Sage Foundation.
- Ron, P. 2007. Elderly people's attitudes and perceptions of aging and old age. *International Journal of Geriatric Psychiatry*. 22 (7): 656-662.

- Sak, P. & Kolesárová, K. 2012. *Sociologie stáří a seniorů*. Vyd. 1. Praha: Grada.
- Stuart-Hamilton, I. 1999. *Psychologie stárnutí*. Vyd. 1. Praha: Portál.
- Sung, K. 2001. Elder respect Exploration of ideals and forms in East Asia. *Journal of Aging Studies*. 15 (1): 13-26.
- Sung, K. 2004. Elder respect among young adults: A cross-cultural study of Americans and Koreans. *Journal of Aging Studies*. 18 (2): 215-230.
- Sýkorová, D. 2004. In: Chytil, O., Sýkorová, D. & Littlechild, B. 2004. *Strategies for the maintenance of autonomy in old age*. 1st ed. [Boskovice: Albert].
- Šmausová, G. 2004. In: Chytil, O., Sýkorová, D. & Littlechild, B. 2004. *Strategies for the maintenance of autonomy in old age*. 1st ed. [Boskovice: Albert].
- Trusinová, R. *Stáří mladýma očima: Zdroje nevraživosti mladých k seniorům*. [online]. [cit. 20. 4. 2015]. Dostupné z: <http://antropologie.zcu.cz/stari-mladyma-ocima-zdrojenevrazivosti-mladych-k-seniorum>
- Vágnerová, M. 2007. *Vývojová psychologie II.: dospělost a stáří*. Vyd. 1. Praha: Karolinum.

Seznam tabulek a obrázků

Tabulka 1. Přehled respondentů a jejich základních sociodemografických údajů.	18
Tabulka 2. Přehled míst a doby trvání jednotlivých pozorování.	19
Obrázek 1. Typologie neseniorů, seniorů a úcty.....	44